

СУЧАСНІСТЬ

ТРАВЕНЬ 1980 — Ч. 5 (233)

Н. ЛВИЦЬКА-ХОЛОДНА: ПОЕЗІЇ

Е. АНДІЄВСЬКА: НАУМИК І САТАНА

**І. СЕНИК, С. ГЛУЗМАН,
С. САПЕЛЯК: ПОЕЗІЇ**

І. К-ИЙ: ЧЕРВОНЕ І ЧОРНЕ

Ю. ЛАВРІНЕНКО: РАПСОДІЯ НА 1933-ІЙ

І. ЧОРНІЙ: ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ

**А. ГЕРУТІС: УКРАЇНСЬКО-ЛИТОВСЬКІ
ЗВ'ЯЗКИ**

**Л. ПЛЮЩ: КОНСТИТУЮВАННЯ НОВОЇ
КЛЯСИ (II)**

Ф. СІЛЬНИЦЬКИЙ: ОДНОБІЧНИЙ СОЛЖЕНИЦІН

**П. БАЛЕЙ: КОЛИ СТАНЕМО ПОЛІТИЧНИМ
НАРОДОМ?**

М. КАЛИТОВСЬКА: ЛІТЕРАТУРНІ НАГОРОДИ

"SUČASNIST" — MAI 1980

HIRSCHBERGSTR. 1, 8000 MÜNCHEN 19

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Михайло Осадчий

QUOS EGO...

Мюнхен, 1979, 174 ст. Передмова Катерини Горбач.
Обкладинка Ірини Івахів.

Збірка складається з двох частин: «Сонети Батьківщині»
й «Елегії».

Один з головних мотивів поезій Осадчого — туга за
Батьківщиною в у'в'язненні на далекій чужині:

Я чекаю журливої стрічі.
Батьківщино моя безвинна,
Спраго більних жадань, Беатріче,
Чорнобрива земля, Україно...

Нова ціна 6 ам. дол.

Іван Кошелівець

ОЛЕКСАНДЕР ДОВЖЕНКО

Мюнхен, 1980, 428 ст. Мистецьке оформлення Якова
Гніздовського.

Книжка І. Кошелівця є спробою творчої біографії. В його
інтерпретації Довженко — романтик, у «неправдоподіб-
ному» якого більше «чистого золота правди», ніж у
«правдоподібному» багатьох соцреалістів.

Нова ціна 18 ам. дол.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ТРАВЕНЬ 1980
Ч. 5 (233)
РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Редактор: Юрій Шевельов.

Заступник редактора: Марта Скорупська.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Надія Світлична.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу: Sučasnist, 254 West 31 St., 15 floor, New York, N. Y. 10001, U.S.A. Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij.

Anschrift für alle:

Hirschbergstraße 1 (Telefon 1 67 95 12)

8000 München 19

Bundesrepublik Deutschland

Druck: Gebrüder Westenhuber

8000 München 2, Heimeranplatz 4.

забути цей регіт, цей з вулиці спів!..

Так добре було б навик заснути

і забути, забути...

О коли б заснути без снів!

І мовчали б Гудсон і кручі,

і берег по той бік.

Так добре було б, щоб не влучив,

щоб по нервах не влучив

з тиші вирваний крик.

Так добре було б не бути,

не бачить речей, ні облич,

щоб не било ні те, що тепер,

ні забуте...

Не бути, не бути... Розпорошитись у ніч.

II

І може так і буде, коли вдарить

атомовий дзвін

і піднімуться грибами хмари

із спустошених долин.

І може розпливеться туга

в пару й пил,

і не буде ні плугатаря, ні плуга,

і ні білих, ані чорних тіл.

І я не буду я, тільки порох

над роззявленими пащами пустель,

і те, що було я, злетить угору,

де — ні криків, ні засмічених осель.

III

Але може тоді на одному з золотавих

грибів

з'явишся Ти —

в сьайві своєї слави

з почтом святих,

з'явишся Ти, щоб судити

той пил, що з наших сліз і крові й молитов...

і не даси нам

не бути, забути, не жити...

і будеш карати знов.

І не даси заснути

порожнім-порожнім сном,

(щоб не було ні гріха, ні покути)

перед відчиненим у Вічність вікном.

1968

МОЛИТВА

Ти захист мій, Ти збережеш мене від скрути,
огорнеш радістю і силою надхнеш,
Ти знімеш з серця мого тягарі покути,
в Твоїх руках я, Боже, вирятуй мене!
Навчи мене, якими йти шляхами маю,
будь моїм оком, будь порадою в журбі,
до Тебе я в своїй скорботі прибігаю,
і сльози каюття приношу я Тобі.
Я вірю в милосердя Твого щирю повінь,
що з нього Ти й для мене крапельку зберіг,
що Ти в безмежній, батьківській, своїй любові
помилуєш мене і змиєш з мене гріх.
Та не почуєш голосу мого в тім хорі,
що гучно прославля діла Твої усі.
Я лиш люблю Тебе й любила у покорі,
у кожному піддасі і навіть у грісі.

1970

ПЕРЕД ВІДХОДОМ

Замовкни, серце, замовкни!
Не жди! За вікнами ночі стяг.
Не вий голодним вовком
На стернях життя.
Уже дороги не в Київ,
уже не Дніпром Гудсон...
І мовчки Юрій над змієм
стоїть із мертвим списом.
Не злинеш уже шляхами
Телесикових птиць...
Бо ось відмикаються брами
не цьбго світу в'язниць.

1968

МАЛЮНОК З ВІКНА

Висипав Господь пір'я торбу
на оголену землі спину,
запнув обрій
теплою хустиною.
Заплелись ялинок коси
білими стрічками,
і кіт босий
сніг лапками
ледве торкає.

1979

НАУМИК І САТАНА

Емма Андіївська

Нехай Панас не розуміє цього так, ніби в церкві мусіло гриміти, аж поодинокі цеглини висипувалися б зі склепіння, ні, цього, він, Наумик, далєбі й не твердить, а просто чи не торкався хтось зовсім легенько клявішів, так що це звучало майже як ледь вловне зідхання на подобу того, яке Панас міг почути, коли Юрко забирав руки з мануалів, даючи відзвучати органіві, де, завмираючи, звук переходив у подих, котрий і уподібнювався до духу, що віє, де хоче, і що його Панас, попри наполегливі старання Наумика, ніяк не міг відрізнити від звичайнісінької луни, може, дещо розко- тистішої, ніж звичайно, з огляду на порожню церкву, — так само, як Панас не годен був, попри те, що він дуже старався, постерігши, як Наумикові залежить на тому, вичути різницю між суціль- ним (за окресленням Наумика, який це наочно демонстрував Панасові, то стискаючи довгі плакучі пальці в кулак, то розче- пірюючи їх порепаним на отворі на трикутні листки дзвоном) без жадних порожнин усередині, тугим, чистим звуком дерев'яних і металевих дудок та громом новітніх органів, наповненим залізним рапавим брязкотом, якого Ощипко не зауважував, наслідком чого Панаса й опадав невимовний сум з розпачу, що він ніяк не потра- пить догодити Юркові, бо не міг же він, Панас, аби втішити прискіпливого музику, вигадувати й казати те, чого справді не було? — навіть коли він, Панас, і бачив, як Наумик (а це він, Панас, особливо постеріг у церкві святого Якова, а потім у церкві святого Гавела і, чи не найбільше, в церкві святого Климента в Старому місті, де Наумик, зиркаючи на підтримуваний голими янголятами уколонкований крученими стовпчиками орган, найдивніше пово- дився) раптом переривав гру, вслухаючися в темінь, ніби звідти до нього, Юрка, хтось довго промовляв, хоча Панас, мимоволі теж ретельно напружуючи зір і вухо, ні разу не чув ні слова, про що він чесно й звітував Наумикові, змушуючи Юрка поважно сумні- ватися, чи Панас, якого він, аби перевірити самого себе, адже зі свідком все ж було певніше, і тягав по церквах, в надії, що коли вже не слух, то зір, Панас як маляр, сливе, мусів мати, — чи Панас, який щоразу захоплено признавався Наумикові, що йому, Ощип-

Уривок з "Роману про людське призначення". Інші уривки з цього твору були вміщені в "Сучасності" 1976, чч. 3, 4 і 1979, ч. 1.

кові, дуже подобається Юркове випробовування старих органів, котре зводилося до дедалі тривалішого концертування в порожніх церквах, яке він, Панас, залюбки слухав би все життя, — чи Панас взагалі ладен щось почути й зауважити.

Очевидна річ, за дещо інших обставин Панас потрапив би що завгодно почути й зауважити, бож він не прийшов на світ аж такою довбнею, як це часами здавалося надто нетерплячому Наумикові, тільки якось воно так мимоволі виходило (може, саме тому, що Наумикові надто хотілося, аби Панас щось певне, чого Наумик однак не уточнював, обмежуючися натяками, які лише збивали Панаса з пантелику, почув і побачив, — а це фатально й впливало на те), що саме під час Наумикових музичних імпровізацій, котрі, як ніщо інше, одразу умироत्वорювали Панасові душу, він нічого не чув і не бачив (та й як тут було щось почути й побачити, коли звук органу вмить розматеріялізував Панасове тіло, Юрка, весь світ, наслідком чого він, Ощипко, й не міг нічого почути й побачити), доводячи Наумика до розпачу, з якого той, здавалося, дуже поволі видибував, що врешті після чималих вагань і змусило його облишити напастувати Панаса й ще раз замислитися, чи така виняткова Ощипкова негнучкість, зокрема його нагла сліпота і явний брак слуху не свідчили, бува, що Провидіння навмисне заклало Панасові вуха й очі, аби цим самим подати йому, Наумикові, знак, щоб він не кидався на боки, вишукуючи додаткових свідчень, котрі однак не могли нічого змінити, а прямував путівцем, на який йому так не хотілося ступати, оскільки Панас тут йому нічим не зарадить вже хоча б із тієї простої причини, що не Панас, а він, Наумик, і то чи не завдяки своїм найновішим композиціям: Великодній симфонії і особливо двом кантатам на тему страстей Христових, що останнім часом дедалі глибше підміновували йому серце й мозок, став на прю з дияволом.

Тобто, сама ця боротьба розпочалася не відразу, адже попервах Наумик найменше прагнув цієї боротьби, уперто нехтуючи дедалі наполегливіший наступ мороку, бож йому, Наумикові, тоді й на думку не спадало, що сатана спокушатиме його іскрою Божою, до якої сили тьми не мали доступу, та й потім усі ті вступні оприсутнення нечистого (яким певною мірою сприяли не лише плямісті храмові сутінки, а й Наумикове чергове запалення очей, що їх він не раз з успіхом лікував, промиваючи міцним чаєм, або коли це одразу не діяло, на півгодини кладучи добре намочену в чайовому заварі хусточку на повіки, надто чутливі на протяги й порох, після чого зір знову набирав гостроти, нещадно зводячи до купи всі ті проміжні з'яви, що доти напастували око, уможливліючи оприсутнення нечистого, з'яви, котрі...) скидалися радше на школярські витівки, ніж на справжню спокусу, оскільки навіть коли вперше в церкві святої Марії перед

тином йому, Наумикові, явився диявол, вибальянсовуючи, мов ковзаняр, на золоченій трубі лівого опецькуватого янголятка, яке дмухало до стіни в упраторовану сурму, Наумик не надав цьому особливого значення, припускаючи, що його, Наумика, просто долає перевтома, хоча вже тоді спокусник роду людського виклав йому все те, з чим він заходився вчашати й пізніше.

Зрештою, навіть коли під час відправи в церкві святого Франтішека Серафінського з лівого боку на лаву перед органом, що нагадував Наумикові вирваного з моря й за допомогою страшного закляття навіки сторчма закляклого золоченого хвостоккола, до нього обережно підсів був в уже далеко менш привабливій подібі зелений чорт, переоснащений за давньою звичкою, мовляв, огидного ніколи не забагато, — пазурями, кованими гребенями, на кінцівках залізних бганок полусканими на жарини, рогами, присмоктками й риб'ячими писками на грудях, на пупі й сідницях — на зразок гемонських креатур, невтомно зображуваних за середньовіччя, — і то не лише підсів, а й ратицею заходився заважати Наумикові натискувати дерев'яні клявіші під ногами в марному сподіванні, що йому, спокусникові, поталанить розмазати поодинокі звуки, вклинивши й своє копито в найпрозорішу гармонію, — це його, Юрка, ані трохи не схвилювало, ба навіть тоді Наумик, певний своєї внутрішньої сили, що останнім часом дедалі відчутніше прибувала в ньому, хоча тоді він ще й гадки не мав, нащо вона йому знадобиться, аж пошкодував ліктем зіштовхнути нечистого на підлогу, аби з розгону заgrimіли, ламаючися, диявольські хребці, вистовбурчені уздовж спини кажановими крилами, залишивши після падіння купку ні на що не придатного брухту, надто вже плохенькою й на диво не винахідливою виглядала гаспидна личина, а тільки мимохідь, навіть не обертаючи до посланця пекла голови, зауважив, що в двадцятому столітті володар тьми міг би з'являтися і в дещо пристойнішому вигляді без спорохнявілих застрашувальних атрибутів, від яких тепер і дитина не напудиться, а, головне, трохи менше смердіти (одразу видно, що не було в нечистого мами, яка навчила б його відвідувати лазню бодай перед тим, як з'являтися на люди), — на що спокусник роду людського, чи то й справді образившися (хто зна, може, гемонське поріддя, прибираючи фізичну подобу, добігає й людської властивості ображатися, хоча тоді в церкві й справді ще довго тхнуло гнилими яйцями?), чи то вирішивши, мовляв, Наумик просто не цілком визрів і тому марна справа його зараз трусити, коли він ще надто міцно тримається гілки, миттю розчинився в повітрі.

Однак після виступу в церкві святої Людмили Наумик посправжньому занепокоївся, бо тоді він остаточно переконався: там, де він, Наумик, силою вищого прозріння вже от-от сягає самої

суті буття, втілюючи досі невітлене в звукову гору із суцільного білого світла, чуючи яку (як це Наумикові за кожним разом ясніше й наполегливіше ввижалося) і найзатятіше, по вінця виповнене сіркою й ненавистю, створіння відвернеться від зла, що розпочало новий трікомфальний похід по світі крізь серця й мозки людей, — до нього й підступився диявол, наближення котрого Наумик, властиво, вже кілька днів перед тим передчував, душею наперед знаючи, хоча розум і відпекувався від цього знання, зводячи його до безпідставних атавістичних забобонів, — що того вечора йому, Наумикові, за жадних обставин не вільно сідати за орган у церкві святої Людмили, — де інде — так, але не в церкві святої Людмили; він мусів би щось вигадати: захворіти, втекти, перечекати й конче відмовитися, тільки ж, коли його попросили лише на той єдиний вечір заступити занедужалого органіста, завжди винятково прихильного до Юрка, Людвіга Воду, то він, Наумик, ні на що путне не здобувся, аби викрутитися, попри те, що внутрішній голос недвозначно попереджав: він, Наумик, наближається до прірви, в яку легко впасти, та не легко видряпатися, бо де йому було тоді навіть помислити, що він (не лише в очах своєї матері, а й, щиро казавши, і в своїх власних), надто м'який, дещо перечулений, ну й, очевидно, до того зовсім не підготований, а тому й ледве здатний на такі надмірні зусилля, раптом (не інакше як завдяки добрячій підтримці вищої сили, адже самотужки він, Юрко, того ніколи не подужав би; а втім, не виключене, що це лише зайвий доказ, як людині не дано знати себе, а вже сил, які містяться в ній, і поготів?) здобуде найтяжчу перемогу, що назовні виглядатиме, звісно, ганьбою й цілковитою відмовою від музики, без котрої він, Наумик, не уявляв свого існування, оскільки після суперечки з дияволом, наслідки якої не важко було передбачити, під час кожного подальшого Наумикового прилюдного виступу сатана вихором уриватиметься в його гру, виповнюючи її інфернальними пасажами, щоб, самозрозуміла річ, не забариться на одностайне здивування колег, друзів і просто співчутливих уболівальників звести Наумикову досі нічим не затьмаровану, багатонадійно заповіджувану кар'єру органіста-віртуоза до фатального кінця, коли перед ним, музикою з не абияким майбутнім, як це про нього вже затвердилася думка в певних колах, позачиняються, і то протягом неймовірно короткого часу, не лише двері всіх церков і музичних закладів, а й серця знайомих та адораторів, чого вже не подужає стерпіти надто гонорова Наумикова мати, котра ще за життя батька, а після його смерти й поготів, тільки й жила сино-вими успіхами і тому за ті кілька місяців, за які Наумик з відомого органіста скотився до покидьків суспільства, без нарікань, сліз і крику, котрих досі не бракувало, переважно з незначних приводів, у її, а тим самим і в Наумиковому житті, від чого Юрко ще з дитин-

ства, хоча, здавалося, він мав перегодя досить часу, аби до того звикнути, болісно страждав, потерпаючи, що він не годен заспокоїливо вплинути на материну вдачу, котра, не виключене, саме своєю вибуховою незрівноваженістю допомогла йому, Наумикові, розвинути бодай назовні опанованість, що межувала з педантизмом, до якого його мати ставилася з роздратованим подивом, — без нарікань, сліз і крику, хоча саме тут їй, може, й треба було кричати, на очах безпорадного, однак непохитного в своєму рішенні Юрка (згодом Наумик і сам дивувався, як він тоді устояв), і зійде в домовину, попри те, що їй єдиній Наумик кілька разів пробуватиме пояснювати, мовляв, він не міг вчинити інакше, не занапастивши душі, від чого нікому, а найменше їй, нені, не було б користи, адже він мусів вибирати між добром і злом, тобто тримати іспит на людину, і вся та ганьба й неслава — це неunikненна ціна вибору, яка його проте ані трохи не лякає, поминувши той факт, що він, Юрко, досі не добере, чому саме йому припав цей вибір, — пояснення, з котрими його мати наче лагідно погоджувалася, дивлячися на свого улюбленого одинака, наче бачачи його вперше, бо такого карколомного падіння, що його Наумик чомусь уперто називав перемогою, вона, мати, просто не витримувала, хоча вона й не нарікала на свою кохану дитину, яка завдала їй смертельного удару, котрого Наумик і в гадці не мав їй завдати навіть тоді, коли, як у церкві святої Людмили, його зсудомило навіть не передчуття, а цілковита певність: над ним звідусіль збираються хмари і того вечора (саме того й жадного іншого, оскільки той вечір виявився продуховиною, крізь яку в Наумикове серце занурився вказівний палець долі, бо й згодом уже на ясну голову Наумик міг би дати себе посікти на кусники, що якби того вечора він не торкався клявішів, нічого не сталося б і небезпека відгула б, не зачепивши його) йому за жадних обставин не вільно було сідати за орган у церкві святої Людмили, байдуже, що відправа відбулася без ускладнень, з єдиною лише різницею, а саме: Наумика від самого початку дратувало надто густе злиття поодиноких тонів і, зокрема, їхня незвична рапавість, щб, природна річ, мусіло б його одразу насторожити і значно рішучіше побороти раптом нездоланну, навісну спокусу залишитися після Богослужіння у спорожній церкві, аби з деякими ще остаточно не устійненими варіаціями, які він, як це йому тоді здавалося, зараз і устійнить, адже вони, наче щойно вилущені з блискавки, в остаточному звучанні, що на зовсім новий, далеко сліпучіший стрижень перенизували весь твір, вже стояли йому, Юркові, в вусі, — аби з деякими варіаціями повторити на органи тему власної майже закінченої Великодньої симфонії, де, як Наумикові вчувалося, він майже наближався до того, що досі, не бажаючи одягти на себе шкірку звуку, невтіленим нуртувало в його свідо-

мості, і, якби він тоді одразу після відправи переміг себе й пішов, то демон, імовірно, назавжди й відступився б від нього, байдуже, що останнього часу, особливо, коли йому, Наумикові, зі щоразу палкішим і тривалішим надхненням гралосо, він почав з неспокоєм вирізняти, хоча ці шарудливі шматочки тьми між звуками тоді ще остаточно не увібралися в голос, як до нього крізь музику, дедалі владніше торує дорогу нечистий, заради чого Наумик і тягав зі собою до спорожнілих церков Ощипка, звісно, не так зі страху перед остаточною сутичкою з дияволом, як радше з припущення, на яке Наумика нашттовхнули Панасові розповіді про Євгенове воскресіння, що саме з Ощипковою допомогою йому, Наумикові, поталанить остаточно в'яснити, як із ним, Юрком, стоїть справа, тобто, якщо диявол справді сочить його, Наумика, то Ощипко, який бачив Євгенове воскресіння, побачив і спокусника роду людського, а ця певність, не підміновувана ні запаленням очей, ні перевтомою, і була потрібна Наумикові, аби раз і назавжди покласти край сатанинським зальотам, заки йому, Юркові, тьма накладе в душу яець мороку, — зовсім нібито присутні міркування, котрі однак попри Наумикові настирливі передчуття та й, зрештою, попередні нешкідливі об'яви лукавого, які частково не так щоб зовсім приспали, як радше перевели на інші рейки Наумикову пильність, — не згромадили в Наумиковій свідомості досить підстав, аби наперед безпомилково висунути (як це згодом Наумик — раз у помешканні Худя, вдруге на набережній під Карловим мостом зв'язався був Тимофієві в проміжках, коли той замовкав, перш ніж далі переповідати йому свою останню розмову з Наталією Федорівною Пошелюжною, чи не завдяки цій розмові й ухистившись завести до себе на помешкання після смерті Наумикової матері зжебрачілого й закоростявілого Юрка, якому натовді вже перестали були давати навіть ноти для переписування, до котрих Наумик нібито щоразу додавав власні дикі пасажі, наслідком чого замовники, що їм доводилося не лише комусь іншому наново доручати марудитися зі згайнованою працею, а й ще ретельно вичищувати від макабричних вставок спотворені партитури, відмовлялися від Наумикових послуг, позбавивши таким робом ще недавно відомого органіста й цих мінімальних заробітків, що, звісно, й спонукало Тимофія Худя довго й уперто, а врешті таки марно, наполягати, щоб Наумик не погребував ділити з ним сякий-такий харч, нечисленні копійки й дах над головою, від чого Наумик категорично відмовився, запевнивши посмутнілого Худя, який щиро натинався Юркові допомогти, що він, Наумик, багатший від усіх на світі, хоча тепер, за винятком Тимофія, усі його й цураються, наввипередки, і то не лише вустами Степана Кореня, звинувачуючи його, Юрка, і в смерті матері, і в найтяжчих гріхах, включно з мужолозтвом, що їх

нібито спричинило надужиття наркотиками, які, мовляв, і зруйнували Наумикову кар'єру органіста, і це, поминувши ту, здавалося б, досить ваговиту обставину, що він, Наумик, ані не обожнював прутня, як дехто, — щб, зрештою, його, Наумика не обходило, бо кожен має те, що вибере, — ані властиво, і в очі не бачив тих навісних, уражувальних конопель, що про них на всі лади плескали, смикані за мотузочки з пекла отруйні язики, ціхуючи причину Наумикового наглого падіння), — що коли він, Наумик, візьме кілька акордів зі своєї найновішої композиції, завдяки якій йому, Наумикові, почала відспонюватися найпотаємніша сутність речей, заповідаючи неуникненне переоцінення дотеперішніх вартостей, — то тієї ж миті почує, як на всю церкву вибухне реготом спорохнявілий, майже висипаний до основи й вилинялий до невиразних брудних плям гоблен, котрий, як це щойно тепер Наумик остаточно усвідомив, дратував його від початку відправи, оскільки Наумика з перших же звуків розсердило (він аж сам здивувався, як глибоко це його діткнуло, а, головне, що він zareагував на це на подобу своєї матері, до якої він, крім спільної любови до музики, досі мало чим уподібнювався), чому на чотирьох кодолах, спущених поміж лампами зі склепіння, церковні розпорядники повісили, аби вона затуляла собою правий бік органу, цим самим, samozрозуміла річ, деформуючи звук й спричинюючи його рапавість, — повісили стару спорохнявілу шмату, що колись була гобленом і що тепер і заговорила макрельним голосом тьми, сповіщаючи, мовляв, Наумикова Великодня симфонія, як і взагалі його найновіші музичні твори, зокрема дві кантати на тему страстей Розіп'ятого, кантати, якими він, Наумик, в душевному затьмаренні уроїв собі навертати людей на стежку добра, в марному сподіванні, ніби він, Юрко, складає музику на славу Того, кого тенденційно титулюють Усевишнім, — насправді витвір сатани з тієї простої причини, що, поперше, як тільки людину, наслідком власної зарозумілості, пихи чи ще далеко менш привабливих властивостей, зсудомить когось на щось навертати (а тут не просто когось, а одразу ціле людство, і то спитати — на що? — на всіяну кістками стежку нібито добра, яке спільного з музикою має лише те, що воно її, як і мистецтво взагалі, нищить, обезкровлює, зогиджує), — біля неї одразу ж оприсутнюється всипаний зорями всієї світобудови Люцифер, котрий сміється з глупоти людства, яке саме собі цим способом копає могилу і яке тільки завдяки сатані, що стоїть напoxваті, аби вирвати чоловіка з безпросвітних немощів і цим утримати бодай сяку-таку рівновагу, і вирятовується, — а подруге, він, сатана, просто не добре, пощо Наумикові здалося добро в музиці. В музиці — добро? Таж за таке й кури засміють! Невже йому, Наумикові не вистачало вільно творити, без рабської

вездечки на душу й помисли? Чи він, Наумик, — ох, це мізерне людське поріддя! — перелякався надто великої волі й тому з тала-новитого, ба більше, винятково обдарованого органіста поспішив перебігти до безликих шаманів Розіп'ятого? Тільки хіба він, Наумик, досі не постеріг найсуттєвішого: коли він, сатана, оце зараз від нього, Юрка, відступиться, на нього чекатиме довіку цілковито стінонепробивна бездарність, бо так звана іскра Божя — це виключно Люциферів дар людству, до якого Той за хмарами не має жадного стосунку, тож невже Наумик і справді зтявся відмовитися від цієї іскри? Але якщо це так, то чи він взагалі усвідомлює, куди прямує? Невже він досі не пере-свідчився, хоча саме з цієї і з жадної іншої причини він і запро-шував на свої самотні концерти Ощипка, знаючи, хоча це він уперто й не хотів знати, що коли він, сатана, присутній, його, Наумика, завжди поймає найвище надхнення, котрого Той інший, якому безмозкі кретини помилково приписують всюдисушу міць, що, властиво, як бути неупередженим, дедалі відчутніше сходять на пси (і за доказ тут може правити сам Наумик, бож як помер його батько, то чи не здавалося Юркові, який саме тоді кінчав шосту клясу гімназії, що світом і справді керує сатана й деміюрг, а не Той слабака за сімома горами, який ніяк не прикличе власних створінь до громового порядку, щоб і диявол нарешті впав на коліна перед Тим, що?..), — ніколи не зволив уділити йому, Науми-кові, іскри, (помилково називаної Божою) із зовсім простої, однак засадничої причини: всі органісти, як, зрештою, не так давно й мірошники (сатана завжди мав слабість до техніки, а зокрема до тих, що крутять валок і колесо) бодай якоюсь мірою слугують злу вже хоча б тому, що користуються (собі й іншим на втіху, що в Того іншого одразу ж таврується гріхом) інструментом, який саме своє виникнення завдячує Рогатому, як і все більш-менш вартісне й цікаве на цьому світі.

Зрештою, якби це було інакше, то чи свого часу спанте-личили б Наумика спорохнявілі зауваги Арнольда Шліка, згідно з якими органа не вільно ставити не лише на протязі, а й, — і хіба це не особливо промовисте, бож саме це нагадування коштувало Наумикові кілька безсонних ночей, мовляв, а що коли з органом таки щось не все гаразд, інакше чому йому не вільно стояти в світлі, — у соняшному промінні?

Звісно, він, сатана, розуміє, що завдяки своїй гістєричній нєньці, торопленій на музиці, зокрема на церковній, не менше, ніж на досить дивному, вузькому патріотизмі, і це тоді, коли всі прагнуть інтернаціоналізму, — чи на шляхетських родоводах, хоча ці шляхетські родоводи не сягають далі від лейстрових козаків, Наумик не лише з православного по материній лінії й греко-католика по батьковій став повноцінним римо-католиком,

оскільки релігійні екзальтовані уроєння його родителки після її розчарування в змиршавілому, а, головне, цілком зросійщеному провослав'ї, непридатному, ворожому й руйнівному для українців, як це висловлювалася його ненька, вичитуючи всім тим, хто пробував її картати за нібито демонстративне відступництво, ненька, котра від самого Юркового народження бачила свого одинака в товаристві Баха й Генделя, ну ще, може дешицю Сезара Франка, а не серед приречених на духовне зубожіння під російською праскою змалоросійщених українських тирликалів, занечулених тристалітнім летаргійним сном, котрі завдяки колись сліпо перебраному візантійському кретинізмові, що й велів українцям, цим "рабам німим", цим щиросердим беззубим селепкам, на триста років лягти під чавунні сідниці російського молоха, який безнастанно, і то дедалі зажерущіше й нещадніше, і жере їм серця, мозок і душі, — не спромоглися ввести до вжитку в церкві навіть органа, єдиного інструмента, гідного належно віддати хвалу Творцеві, — зокрема матеріні хворобливі уроєння щодо майбутнього його, Наумикового життя, — не лише зробили його (первісно, — скажімо одверто, таки з пристосуванських мотивів, — нема ради, Рим — покищо — сила, а Візантія — порохня, — а потім уже й щиро) повноцінним римо-католиком, а й змусили в дванадцять років пересісти з фортепіана за орган, оскільки мати рвалася якнайшвидше побачити свого сина органістом, хоча Наумик ще змалку найбільше милувався в грі на флейті, котру згодом цілком заглушив орган, до якого в Юрка перегада зі зрозумілих причин розвинувся певний сантимент, — але попри все це, як він, Наумик, уявляє собі (він, сатана, дуже об'єктивний і тому й говорить зараз із ворожих йому позицій, виключно маючи на меті — вияснити, куди й до чого Наумик прямує), отож, як він уявляє собі творити для світла на цирковому ревуні, як його називали перші шаленці Розіп'ятого, на цирковому ревуні, який лише завдяки варварській невибагливості новонавернених на дуже сумнівне християнство дикунів, потрапив до церкви (у храмі Венери орган був на місці, однак у церкві? — з чого, щиро признавшись, він, сатана, вдоволений, бо це зайвий доказ його могутності, хоча, зрештою, йому, сатані, оскільки він не дрібничковий і вдоволяється й малим на відміну від Того аскетичного Шаленця, — слугують не лише ті, що грають на органі, а й ті, що органи нищать і, аби вирвати найбільші труби, впрягають коней в орган, щоб виламати основу, чи розкладають із молитовних стільців і лав, хоругов та ікон багаття посеред церкви, аби розтопити метал, щоб він скинув із себе подобу звукових рур, за допомогою яких Юркові раптом заблаглося творити для світла!)? Та й що таке взагалі світло? Швидкопроминальний пістряковий гандж тьми, який не тільки нічого не дає людству, а й просто убиває надто ніжні паростки.

Адже хіба це не загальновідомо, що все велике твориться тільки в п'їтми, володарем якої є він, сатана? А, зрештою, хіба Наумик досі не постеріг, що світло придатне лише для спорохнявілих із потьмареним розумом дідусів, а не для молододі, та ще й творчої людини? Світло нищить, паралізує, обмежує, а справжнє надхнення — це виключно нероздільна тьма, яку Наумик тепер і чує в органі, хоча це не заважає йому, всупереч очевидності, проти якої майже дві тисячі років трудяться кадиломахальники Розіп'ятого Баранця, дошукуватися в звучанні цього інструмента іншого духу. Проте він, сатана, далеко великодушніший, ніж про нього теревенять. Йому шкода Наумика. Так, шкода. Тому що Наумик не просто собі перший-ліпший забивайло клявішів, а винятково обдарований органіст, як це, між іншим, не раз підтверджував не лише професор Острук, котрий ще змалку симпатизував і розбещував Наумика, пророкуючи Юркові велике майбутнє, а й старенький Шарль-Марія Відор після того пам'ятного для Наумика виступу в соборі Паризької Богоматері, коли Юркова ненька таки домоглася, щоб її сина на два роки прийняли до продовжувачів Відоро-Мютенової школи, досвід якої не лише висунув Наумика на одного з кращих виконавців церковної барокової музики, а й навів його на ту музичну концепцію, що її він тепер з такою запопадливостю, притаманною молодості, і втілює у своїх найновіших творах, котрі назавжди, як це він, сатана, отут у церкві святої Людмили врочисто йому, Юркові, обіцяє, лишатися в пам'яті людства за умови, що Наумик негайно викине звідти ті огидні пасажі, де звук ґвалтовно підпорядкований шкідливій ідеї добра, яка загрожує позбавити Наумика найелементарнішого смаку й глузду. Умова, здається, не така вже й кепська, коли зважити: кому взагалі потрібне, та ще й у музиці! — пісне, слиняве добро? Властиво, він, сатана, не абияк здивований, звідки в Наумика аж такі дрібнобуржуазні атавістичні забобони? Хіба він, Наумик, як музика не мусів би насамперед думати про музику, а не про якесь там нудярське, кретиністичне добро, від однієї згадки про яке тагне накласти на себе руки? Де ж тоді дерзання, творчість, порив?

Коротко казавши, так далі не піде. Тобто, якщо Наумик негайно не облишить розміжковувати про так зване добро в музиці, то він ризикує зазнати на собі долі тупої нездари, оскільки стежка добра — це виключно путівець тупаків, калік і нездар, неспроможних, як курка, порохувати до двох! Невже Наумика приваблює таке майбутнє? І це після того, як він, сатана, досі ревно тримав над Наумиком своє надхненне крило, наслідком чого Наумик і домігся значних успіхів, аж його невдячного, зсудомило вдатися раптом до нікому не цікавих, ба більше, винятково небезпечних композицій з елементами добра, на яких йому, володареві тьми,

нарешті вривається терпець, і він попереджає: якщо Юрко одразу не облишить у своїй музиці глупотних вигадок із добром, він гірко пошкодує, та буде пізно. Бо коли він, сатана, пересвідчиться (він, Люцифер, усупереч поширюваним про нього байкам засадничо не терпить комусь погрожувати, але Наумик просто змушує його це чинити!), отож коли він пересвідчиться, що Наумик пустив його, володаря цього світу, поради й перестороги на вітер, тоді Юрко сам побачить, які це потягне за собою наслідки! — що, зрештою, й не забарилося сповнитися, хоча Наумик і не припускав, що все це станеться аж так блискавично і що вже в церкві святого Прокопа, коли він, Наумик, як ніколи, чувся в формі, йому раптом посеред мажорного пасажу вперше в житті, і то під час велелюдної відправи, розлізеться мелодія під руками, а в церкві святої Катерини інfernальним вихорем усамостійняться басы, після чого Наумик без страху не сяде за жадний орган, бо вистачало, аби він торкнувся клявішів, як одразу ж у трубах розпочинався диявольський шабаш, обставина, яка й поклала край його кар'єрі органіста, передчасно звівши в домовину матір, котра не змогла пережити нічим непоясненого, хоч Юрко й пробував пояснювати, раптового падіння свого сина, перед яким позачинялися навіть двері професора Острука, який найдовше давав Наумикові переписувати партитури, аж поки однієї днини і він, щохвилини протираючи пенсне, вибачливо пояснив, мовляв, нехай він, Юрко, не ображається, але серед переписуваного надто часто домінують какофонічні пасажі, не зазначені в партитурах, внаслідок чого йому самому, і це в його віці, — доводиться щоразу наново переписувати ноти, старанно вичищуючи їх від обтяжливих вставок, що їх Наумик дедалі частіше припускається, а це йому, Острукові, просто понад силу, хоч він ладен Наумикові якось інакше допомогти, нехай лише скаже, яким способом, так наче Наумик міг йому на це щось взагалі відповісти, а вже й поготів витлумачити, що всі ці напасті, котрі відтяли його від знайомих, колег, усього музичного світу і навіть від симпатичного Острука — це лише наслідки його, Наумикової, боротьби з дияволом, який марно натинається ганьбою й неславою зламати Наумикову волю, котра, нехай і якими манівцями, на знак милосердного Всевишнього поволі, проте неухильно провадить його, Юрка, до світла, що його він, нарешті, починає бачити перед собою?

І що з того, що його цураються не лише колеги, а й просто знайомі в переконанні, що він зруйнував собі життя несусвітньою скверною, якою нібито тільки й жилася його віртуозність, коли що більше він, Наумик, поринав у тінь, що вище навколо нього підносилися мури людської зневаги, осуду й врешті забуття, то більше він звільнявся й випростувався всередині від макрельного голосу тьми?

Бо щойно тоді йому, Наумикові, всіма зневаженому, без приятелів, праці й даху над головою, вперше й почали вчуватися ті мелодії (тільки вже не для органа, а для сопілки, що її він сам змайстрував з очеретини), властиво, навіть не мелодії, а радше кусні світла (зрештою, може, вони й виламувалися з тих зернин звуку, на яких тримається світобудова?), котрі не лише унедійснювали його власні дотеперішні композиції, а й саме поняття про музику, хоча це були дуже прості мелодії із круглим, а zarazом і шпичастим усепроникальним сліпучим звуком, який, вилючуючися з нескінченних затісних шкірок, таким щемливо-двигтющим вогнем наповнював тіло й помисли, витягуючи серце в пронизливу стружку, що коли одну таку мелодію випадково почув був Худьо, котрий чекав на Данька Капицю на Стрілецькому острові, де він і подибав обшарпаного, з відірваними кишнями й дірками на ліктях брудного Наумика, що, ніби щойно подолавши незнані Худьові тернові хащі, сидів біля води, награвуючи на сопілці, Худьо попервах не те, що не зважився наблизитися і спробувати схилити (як згодом виявилось, марно, попри те, що Худьо не вмовкав ні дорогою, ні згодом у помешканні, силкуючися намовити Юрка) ще недавно відомого органіста розділити з ним, Худьом, їжу й дах над головою, а й просто не спромігся продихнути, так йому лускалося серце в грудях від того, що відкрилося його зорові (дарма, що Худьо й згодом не здолав би визначити, чи це тривало чималий відтинок часу, а чи лише одну мить), бо так довго, як Наумик награвав на сопілці, повз ледь живого Худя чалапали звідусіль валками (наслідком чого Худьові ще кілька днів миготіли в очах шийні бганки плямистих хижаків) звірі, дерева й каміння (рінини — підскоком, а валуни — вихильцем, і щоразу, як Худя минали, похитуючися, велетенські брили, він мимоволі заплещував очі, намагаючися відігнати думку: ануж таке громаддя раптом поковзеться і його, Худя, розчавить?) і півколом вишиковувалися біля Наумика, що з того всього, здається, нічого не чув і не бачив, поринувши в гру, якої одбігло людство з часів Орфея й Амфіона, котрі напевне точнісінько так, як оце зараз Наумик на сопілці, вигравали на лірі, Орфей — втихомирюючи розбурхане море й чаруючи звірів, Амфіон натомість — зводячи самим звуком стіни навколо Теб із каміння, що його зблизька й здалеку зношував на купу ретельний близнюк-брат, — бо якби це було хоч трохи інакше, то чи став би Тимофій Худьо живим свідком незаперечного факту, що крізь Наумикову гру в цей світ струмувала вища сила, завдяки якій вівці мирно ташувалися навколо сопілкаря впереміш із вовками, а телята з тиграми? — і це зовсім не приснилося Худьові від надто тривалого чекання на Данька, що так і не прийшов на домовлене побачення, змусивши Худя, звісно, й трохи покуняти на лавці, —

подробиця, котра однак не мала жадного впливу на те, що він дійсно угледів, оскільки зборище звірів і каміння, яке він постеріг біля Наумика під час його гри на сопілці, бачив не лише він, Худьо, а й Надія Федорівна Пошелюжна, щоправда, не на Стрілецькому острові, а на верхній терасі Коловратського саду, як це вона за їхньої останньої зустрічі й розповідала Худьові, хоча мова йшла загалом не про Наумика, а про Євгена, з відходом якого Пошелюжна мирилася й ніяк не могла остаточно змиритися, як це вона й звирялася Худьові за кілька днів перед тим, як її набрякле тіло витягли з води біля Великопріорного млина на Чортовці, куди вона, як подейкували ті, хто не терпів Пошелюжної, нібито сама скочила, рятуючися від запізвених докорів сумління, що вона своєю клятвою вдачею загнала сина на той світ, зруйнувавши і собі, і Ніні життя, — плітки, що їх Худьо щоразу найрішучіше заперечував, пояснюючи надто ревним обвинувачам, мовляв, самогубство Пошелюжної — виключена річ вже хоча б із тієї простої причини, що напередодні своєї смерті Надія Федорівна при цілком ясному розумові признавалася йому, Худьові, а він, далєбі, трохи розуміється на людях, аби визначити, коли людина сповідається, а коли напускає туману в очі, — що хоч вона, Пошелюжна, і винна в смерті Євгена, — нема ради, вона таки справді (і це її власні слова) не захотіла, засліплена себелюбством, ділити свого коханого одинака з Ніною і тому її, матір, і спостигла заслужена кара, — вона, Пошелюжна, без нарікань нестиме цю кару до кінця свого існування, не ремствуючи на долю, яку сама ж і накликала на свою голову, — зізнання, проти котрих Худьо того вечора особливо перечив, ніби щось у ньому вже наперед точно знало, що то їхня остання розмова на цьому світі, намагаючися витлумачити самотній жінці, мовляв, невже вона досі не добере, що то не кара, а радше ласка Божа, уділена їй, Пошелюжній, задля її власного ж порятунку?

Звісно, і він, Худьо, не бездушний цурпалок, хіба він не розуміє, що таке втратити печеного єдиного сина? Тільки попри весь її біль, розпач і горе, — та й чи він, Худьо, перечить, що це не лише вирвати з живої людини шматок м'яса, а значно більше? — але попри все — це таки ласка Божа (твердження, яке, він, Худьо, ладен повторювати без угаву), ласка, послана їй, Пошелюжній, аби вирятувати її від згубного для її власної душі бажання, де нишком звив собі добряче кубельце нечистий, — бажання вічно, і то дедалі владніше, тримати на поводі сина, котрому вона, Пошелюжна (нехай вона не погнівається, однак хіба то не щира правда?) не дозволяла мати власного життя, чого без Євгенової смерті (йому, Худьові, це дуже прикро казати, тільки ж минулого не унедійснити) вона, надто ревна ненька, ніколи не усвідомила б, хоч це усвідомлення й обернулося для неї найтяжчим випробуванням?

Проте хто знає волю Всевишнього? Може, заради цього усвідомлення їй і треба було прийти на світ і вдруге втратити Євгена, щоб вона, смертельно вражена в саме осереддя свого ества, це збагнула (певно, надто дорогою ціною, тільки що справжнє дається дешевим коштом?) і, що найважливіше, врешті перемогла себе, бо ж одне це усвідомлення, на яке людина часто й до самої смерти не годна здобується, — її, Пошелюжної (усе це він, Худьо, говорить не щоб її діткнути, а лише бажаючи їй добра, та й потім він тут лише повторює, очевидно, на свій кшталт, те, що вона сама йому, трохи іншими словами, прозрадила), — порятунок із геєнни вогняної! — із чим Пошелюжна задумано, але таки погоджувалася, змушуючи Худя, щоразу як він кропітко перебирав у пам'яті їхню останню розмову, бачачи перед собою передчасно постарілу й незвично занедбану, до Євгенової смерти винятково ставну й неулужненну, Надію Федорівну, що визнавала йому, Худьові, рацію, — спростовувати недоречні поголоски про самогубство Пошелюжної, оскільки, як на Худя, — після тієї, нехай і дещо забурхливої, сповіді в його помешканні Надія Федорівна ніяк не могла накласти на себе рук, навіть якщо її й витягли мертвою з води біля Великопріорного мосту на Чортовці.

Хоч би й що там базікали, її смерть мусіла статися лише наслідком нещасливого збігу обставин, коли, не виключене, вмиртоворена жінка (а зовсім не з потьмареним розумом фурія, переслідувана сатаною, як це декому зловтишно ввижалося, бо ж Худьо тоді, коли він її востаннє гостив, попрощався з дійсно цілком умиртовореною, ба більше, майже веселою Пошелюжною), раптом засліплена посланим їй (імовірно, саме завдяки її тодішньому духовному врівноваженню, проти котрого в присутності Худя деякі ретельники ще довго зчиняли рейвах, ремствуючи на Вищу силу за марнотратство) Божим видінням, за яким стужилося її наболіле серце, ступила на воду, помилково узявши плин, примагльований місяцем, за бруківку, а її тоді одразу ж і понесла течія туди, звідки душа не побажала вертатися до спотвореного від довгого перебування в воді тіла, що, надмір набрякши, як його нарешті знайшли, і застрягло в млиновому колесі на Чортовці, біля якого Худьо востаннє бачив Наумика, заки той зі своєю сопілкою помандрував на Україну, з далеких просторів якої, відтятих від решти світу залізною завісою, до Худя десятиліттями перекодя, хоча всі ті оповістки не були для Худя новиною, — уперше з уст Артема Чередниченка на початку Другої світової війни, а тоді й густіше від тих, що випадково вирятувалися з радянських фабрик смерти, — доходили вістки, як на Соловках, Біломорканалі, Магадані, Воркуті та Джезказгані люди бачили Наумика, який серед трупів і мороку звуком своєї сопілки зводив для зацькованих в'язнів каплиці, куди не проникали

пахолки диявола, а коли Наумика ув'язнювали оскаженілі від крові державні убивці, він одразу ж виходив на волю, тому, що жадні мури не встоювали перед його грою на сопілці, — адже на той час кулі вже не вмертвлювали Юрка, бо, як розповідали очевидці, в присутності котрих Йосьчині посіпаки не раз стріляли в Наумика (нацькувати на Юрка собак-людоловів, навчених розшматовувати в'язнів, не поталанило ні одному катюзі, оскільки найскаженіші пси мирно лягали Наумикові до ніг, лижучи землю, де він стояв), — вища сила, яка повела Наумика в радянську різню народів, не виключене, так довго не посилатиме Наумикові смерти, як на планеті криваво розпаношуватиметься сатана, навіть якби це й протривало до Страшного Суду, — імовірність, що її невдовзі після Наумикового відходу на Україну докладно з усіма можливими "за" і "проти", й зважував, слухаючи Худьові розповіді, Самійло Гаврись.

ВІРШІ З ЗАСЛАННЯ ТА З-ЗА ҐРАТ

Ірина Сенік

Я йшла до тебе
босоніж і голіруч
без дому без диплому
Лежав на моїх плечах
сорокп'ятий рік
та я його
барвінком ніжності
присипала.

Збентежена
немов дівчатко
перед тобою ждала...
Ось-ось злетіти мало
спрагле слово
та море
в очі й серце
солону хвилю
хлюпнуло.

Ми відійшли
згубилися у суєті
на плечі тягарем
нові роки лягали
А в мене й досі
ані дому ні диплому...
Лише барвінок ніжності цвіте.

Це я не плачу
ні не плачу
Навіщо плакати?
Скажи?
Це плаче Дощ
і горобцями скаче
біля моєї Самоти
Ця синя синь
сумує нещоденням

Це вітер чайкою
скиглиць А я
давно забутим йменням
розшити хочу
кожну мить.

Все таке ніжне
святково біле
В мереживі снігу
Березня дні
Небо високе
сонце ласкаве
Вклоняються нині
ранній Весні.
Серце без смутку,
очі розцвіли,
за обрієм світ мій
Доля ясна!
Моя Говерля
в мереживі снігу
В моїй Батьківщині
Рання весна.

Та навіщо дивитись
у чорне минуле,
коли соняшний зайчик
золотою закладкою
у майбутнього книзі.
Сонце! Пий уста мої
і пали!
Мало коханців, подібних
до Тебе.

В запльованім подвір'ячку
годинна прогулянка.
О, лебедине пір'ячко,
я знов тюремна бранка.
В Путивлі кам'яному
Сторожові вежички.

А я для князя мого
думок плету мережечки.
Рукавчики бобровії
в водиченьці б змочити,
але нема Каялоньки,
щоб рани серця змити.
Ой Ладо мое! Ладонько!
Прийми ж це біле пір'ячко,
Нехай воно не падає
в запльоване подвір'ячко.

(Написано після 17. XI. 1972 р.)

Білу айстру Любови
подаруй мені, Осене,
хай би зорі поблідли,
здивувалася ніч.
Хай би небо втопилося
в нерозгаданій тайні,
відступила би старість
хоч раз...

....

білу айстру Любови.

Семен Глузман

І. Калинцю

Сік дерева,
На якому розгойдується павіян,
Змішується...

Сік землі,
Де розчиняються суглоби і мозок,
Змішується...

Семен Глузман, нар. 1946, єврей з Києва, психіатр, заарештований 11 травня 1972 р. і засуджений 19 жовтня того ж року за "антирадянську пропаганду і агітацію" на сім років таборів і три роки заслання. Підстава для обвинувачення — "злочинна психіатрична експертиза у справі П. Г. Григоренка". Від 11 травня 1979 р. на засланні в Тюменській області.

Сік пам'яті,
Пошматованої проваллями зрад,
Змішується...

Все змішується. Чому?
Чому я змішуюсь з землею і дротом,
Повітрям і ненавистю?
Де межі мого тіла і цієї землі,
Межі моїх очей і невиразного неба?

Маленьке хлоп'ятко,
Знесилене
Безмежними часом і відчаєм,
Волає в мені,
Відштовхуючи солодоці —
Спогади про дозвілля.

Витираю піт. Долоня,
Змішана з дротом,
Витискує з заглибин мого ества
Кров, змішану з жахом.

Не молися Господу, хлопчику,
Все всує:
Невиразний, бридкий сніг
Закидав межі...

8. II. 1978

І. Світличному

Багаття — це вино розкритих вуст душі,
Свідомости ім'я.
В самотині вечеряю думками,
Боліннями небачених троянд
І згаслим небом.
Поснули люди, я живим лишивсь,
Повторюю моління пустель холодних.
Однаково мені... народження і смерть
В коморах темних вистигають
До попелу, до подиху зими
Й сумного вітру.
П'янким вогнем наповнюється чаша,
Тече за креш на руку і — згасає
Палющим сном зірок-пустельниць.
Чи може десь заграє днина,
Месія прийде?

9. II. 1979

ОСІННЕ*

Табір — та сама земля,
Та ж осінь
У зелені сосен,
У жовтому листі,
У синій мислі.
Вітряним днем,
Ніччю звітрілою
Дихаю не вогнем —
Плоттю стлілою
Із опалого листа
(Приспалого кістя),
Дощу
і містики.
Де не крутять столів,
Душ не кличуть,
Де день від ночі
Глупіший, глибший —
Ночі не здужає,
Де всі ми душі.
Душить...
Душить...
Душить... та ж земля
Та ж осінь
Сосен,
Диму,
Думи.

1976

Степан Сапеляк

ДЗВОНИ

Дзвони
суворі і мужні
з прямовисним
і хоробрим серцем
мовчазні злочинці
не своїх вітчизен

*У рукописі з віршами Глузмана, що дістався до редакції, цей вірш має підзаголовок "Переклад Калинця". Не знати, чи це Глузманів переклад вірша Калинця, жартома написаного російською мовою, чи навпаки.

дзвони
тисячолітній голос
холодного металу

дзвони
столітні болі
прадавніх істин

дзвони
народжуйте
вимерлі вітровії

.....
скарана крові
народжуй дзвони
вони також
смертні

БАНИ

Бані церковні
тяжують
у темних відблисках
намореного світанку

бані церковні
як тіні зоряні
у ніч
примушують
зринати
траур
чорний
де застигла
колишня позолота
безконечного неба

яка повнота
віри
у цілісність неба

яка повнота
віри
у цілісність небес

яка повнота
віри
у віру

бані церковні

ДО ТЕРПІННЯ

Терпіння обов'язок повсталих, благородство мужности, глибина непорочного духу, але не подвиг. І лиш повсталий за серцем може збагнути терпіння по пам'яті, як живе лице. Народжене в страсі за програну битву терпіння, як шрам на чистій крові, кидає тінь на ненависний спогад покори, що як спис стирчить у побляклих очах і виринає зі зміною надій в пориві лютої самотности.

Терпіння не приходить як ненависть — крикливо. Воно мовчазне, як здавлена радість; терпіння можна торкнутися і відчути тільки болем чистої крові.

Сіни навстіж. Стиха ломить кість.

Бризки у вікні. Падоліст.

Коле очі безсердечна злість.

Птиці одлітались..Голо.

Млосно. Пісно. Солоно мені.

Сиро. Сирітно. Сирітно.

Пульс краплинами, мов сіль спітнів.

Осінь вже. Відбігло літо...

ТОБІ ОСТАННІЙ ВІРШ

Ще б десять днів, і рік, як сон,
у брівоньку моргнув би...

На губи впав гіркий озон
і прошептав: нелюбо —

Без слів. Без сліз. Холодний піт.
Хрумтить ребром розлука.
Лиш очі просяться зігрить
оскотою розлуки.

На сопках барви. Та не вір.
Не вір. Це знову осінь...
Ось мій тобі останній вірш
із осени — на зовсім.

Вересень 1979 р.

Богородское над Амуром

СВІТАЛО (ФРАГМЕНТ ТРИПТИХУ)

падав зражений
молодим громом
дощ
пригадуєш
лементіли зірки
і бунтували
пелехаті хмари
світало
і не розвиднювалося
сумно скуліла
трава
а вітер червоний
геблював
тривожні цілунки
на твоїх
боязких
персах
моя кров
марніла від утоми
на сході
щось блимало
крізь твої
теплі коси
одяг перстень
крізь твій сон
скидалось —
світає
але не збагну

ЧЕРВОНЕ І ЧОРНЕ

Творчість Наталі Лівичкої-Холодної

Іван К-ий

Наталя Лівичка-Холодна звела мости, пов'язала давноминуле з сьогоднішнім. Творила в двох добах і мала роки мовчання, — коли музам було не легко. У її дитинстві ще тьохкали у вишневих садках солов'ї, "як за Шевченка і Олесь". Олесь писав про журбу і радість, про айстри і рідні знамена. Ольжич, син Олесь, відштовхувався від айстер, інші, — між ними інколи й Наталя, — затримували їм вірність, навіть при змінах літературних течій. Тож серце дозрілої поетки ще може розцвітати "як троянда", а її думка "лине у простір, ніби птах". І, як данина минулому, у ранній творчості проривалася плякатність.

Народження і зростання в родині політичних діячів призначало її бути співцем рідного рисорджименто. Шлях указував Дмитро Донцов, звеличавши Лесю Українку як поетку відродження: а сама Холодна пам'ятає, як її

.... душа горіла міццю злою,
А серце билось іменем одним,
Що в ньому грім гармат і брязкіт зброї.

Симонові Петлюрі віддала своє серце ще тоді, коли в натовпі Софійської площі побачила, як він в'їздив на чолі війська. З його іменем пробула 1919 рік у Жмеринці і Переяславі, — розстріли, арешти, напади, голодування. Йому збірка "Сім літер" ("Сім літер, що горять у слові Україна, сім літер, що вогнем лягли на Монпарнас"). Допомогала редагувати його "Статті, листи, документи" (два томи, 1955-1979). Його ім'я неперестанно ясніє в її родині. Але звеличування мстилося, не змогла визволитися від штампів:

О, ні, не мертві і малі серця
Цнотливих праведників-фарисеїв
Вшанують тінь великого Бойця
І збережуть вогонь його ідеї ("На могилі").

Жила в повітрі патріотизму:

Шумлять прапори на розстаннях площ,
Ідуть бойців густі і дужі лави,

І древній Київ, ціль змагань і прощ,
Встає відроджений у сяйві слави.

Почалося — почала це ще немовлям. "Не абияку роллю відіграє в конспіраційній праці маленька доня: під її 'охороною' перевозять безпечно летючки в дитячій візочку", — згадує у своїх спогадах "На грані двох епох" її мати М. Ливицька (Нью-Йорк, 1972). Ще в спогадах матері: батько Наталин у 1917 році промовляє на мітингу в Золотоноші, "а на нього, з-під самої трибуни, тримаючи у своїх маленьких ручках жовтоблакитний прапор, з захопленням дивилась наша дочка..."

Поеткою рисорджименто вона одначе не стала, піддавшись іншій спокусі, що про неї у Ольжича —

Чекає спокуса тебе не одна
І повні зрадливої знади
Прозорі озера науки, вина,
Поезії пінні каскади.

Розриване надвое серце поетки пішло за щирістю:

Так, я знаю, знаю!
Ритмів нових невблаганний закон,
Гімн стрункої фаянги,
Пісня про місто і про бетон,
Про дредновти, порти і танки.
Пісня про море й дівичість пущ,
Про Борнео, Суматру, Яву...
А мені, — о, Боже! — калини куш
І верба над забутиим ставом ("В серце вбиваються...").

Та й сам Ольжич, змовник і вождь, не спромігся цілком відштовхнутися від знади поезії, хоч і поставив "ногу недбало на край блакитної чаші безодні".

Далі Холодна відштовхується від римованої публіцистики, і тоді, у неперестанному зростанні поетки, її твори "чудом зацвітають". Прийшли роки студій, зустрічей, незнаних міст і книг:

О, молодосте змінна і дзвінка,
Що йдеш у ранках золотавих,
Яка ж була ти дивна і гірка!

Студіювала романістику, спершу в Празі, потім у Варшаві. У Празі слухала деякі курси з пізнішими або й тогочасними поетами і письменниками, і спільне минуле закріпилось у рівнобжностях їхніх творів.

Професор Празького університету, старенький чех Зіберт викладав про добу Відродження й одночасно завідував бібліотекою при Вацлавському музеї. Студентка Наталя

просиджувала там вільні від викладів години. Перебувала у добі Бокаччо, Петрарки, Данте. Професор тішився пильною читачкою і частував шоколядками. Шоколядки не тішили, хотілося не солодоців, а хліба з смальцем. Така була Прага, досягання таланту, перебування в тісному колі приятелів-мистців. Прогулянки, — найчастіше з Маланюком, — по середньовічних дільницях, розмови на Карловому мості, якому присвячено вірша про те, як

На стрункість веж, на темні гори,
На жовте світло ліхтарів
Спустились пестощі прозорі
Зимових довгих вечорів.

Прагу замінила Варшава, звідки повелося побувати на своїх західніх землях. Дотик до втраченого краю наворотний у творах того часу:

... І знов зелені села,
Чорнозем вогкої ріллі,
Співуча мова, синь весела
І теплі пестощі землі.

І мандри у Карпати —

Який же ти нежданно свій,
Заквітчаний гуцульський краю!

Варшава стала дальшим зростанням. Тут опинився дехто з Праги, дехто зі Львова, були з близького їй середовища УНР. Тут створилася група письменників і поетів "Танк", виходив журнал "Ми". Звідси продовжувала, — розпочавши її на запрошення редактора Дмитра Донцова, — співпрацю в журналі "Вістник". У польській столиці відчувалася історія і свого краю. "Щоб розвіяти тугу", ходила "гулять понад Вислою", — так, як у Празі відчувала Дніпро "у нуртах мовчазної Влтави".

І цю добу перекреслила війна. "По чужих світах, під марші Нової Європи", маленька худенька жінка вирушала в подорожі на Захід збомбованими залізницями і висадженими мостами. За океаном, у розпеченому Нью-Йорку, довелося мати квартиру нарівні з рейками надземної залізниці. Поїзди пролітали часто, тож розмовляти встигалося лише в коротких перервах, коли на кілька хвилин переставав дрижати дім і затихав скрегіт на рейках. Далі життя в поблизькому до Нью-Йорку місті, у старому розхитаному і риплячому домі, населеному різноплеменними галасливими родинами. Неуявно, як цей дім не спалахнув під час нічних бешкетів його насельників і як збереглися мистецькі й ентомологічні збірки чоловіка Наталі, мистця Петра Холодного молодшого. Там, працюючи на фабриці, втрачаючи на доїзди чотири

години, в одерев'янінні змучення, відчула повернення творчості. Але світ став інакшим, і писати забажалося по-іншому і про інше.

Рік 1914. Марія Лівичька пригадує: "Наша доня почала писати вірші дуже рано, але, звичайно, крилася з цим від усіх. Одного вечора [...] Микола [...] почав деклямувати якийсь невідомий нам вірш. Несподівано для всіх Натуся кинулась на нього трохи не з бійкою і з криком: — Як ти смів заглядати до моїх зшитків? — Цей вибух виявив нам таємницю її перших поетичних спроб". Уперше вірші Наталі були видрукувані либонь 1921 року, вже на еміграції, у віденській "Волі". Близький їй знайомий, отримавши від неї з десяток віршів, показав їх Олесеві, який тоді жив у Відні. Той, без відома авторки, передав їх редакторові "Волі" Вікторові Піснячевському, а редактор вмістив їх під псевдонімом "Волошка". Тоді ж, під час короткого перебування в Відні, "Волошка" познайомилася з Олесем і Черкасенком. Обидва були до неї уважливі, але їхні поради були протилежні. Олесь радив: "Нічого не читайте, тільки пишіть", а Черкасенко: "Пишіть і читайте, читайте, читайте". Цього не треба було тричі повторювати, бо і так читала до запаморочення. Після Відня — перебування в Тарнові, в Польщі, де купилася верхівка еміграції. Було голодування, заробляння вишиванням, були дальші спроби писати. У Тарнові вийшов "Сонце-цвіт" (1921), альманах з участю, — крім старших Михайла Обідного і Петра Тенянка, — Лівичької, Юрія Липи, Миколи Ковальського, — в оформленні Петра Холодного. У Польщі, в Каліші, де була інтернована частина вояків Армії УНР, з'являлася "Веселка", — також з участю молодших.

Потім — Чехія. У Празі зблизилися з поетами, що отримали пізніш умовну назву "Празької групи", хоч до неї враховано й авторів, які ніколи в Празі не бували.

Тридцять роки принесли розголос. У "Вістнику", тодішньому провідному журналі, почали з'являтися її вірші (з 1927 р.). Вийшли в світ дві її збірки, "Вогонь і попіл" у 1934 і "Сім літер" у 1937 році. "Сім літер" довго не хотіла пропустити польська цензура, а коли пропустила, то збірка вийшла з замазаним чорним тушем місцем на одній з перших сторінок. Але це тільки збільшило популярність поетки. Вірші її деклямовано на вечірках і академіях, цитовано, вписувано в альбоми, вони знаходили почитателів у різних прошарках і угрупованнях. Такі рядки, як "Оживуть ще ці мечі в руках людей, що прийдуть нам на зміну" чи "Насувається Божа кара і земля гураганом дуднить", відповідали настроям націоналістичної молоді. Рядки про бурі в природі сприймалися, як запевнення в громовиці близьких воєн, як Маланюкові літаки.

що закрутяться мов листя, як його башти, що захитаються і впадуть. Поетка картала "спекулянтів слова і ідеї", дрібних гандлярів, "облудників і фарисеїв". Роз'ятрени серця повторювали за нею — "Ти гориш, о моя Україно, слово чисте, велике, святе!" У чеканні на неминучі зміни, у готовості кинути себе в ці зміни такі рядки сприймалися, як бойові сурми.

Одночасно, а ще виразніш з роками, інші мотиви творчості заглушали її бойові сурми. У літературу Лівіцька-Холодна ввійшла з світом прадавніх чарів, інтимністю жагучої жінки, печаллю умудреної довгим віком людини.

Творчість Лівіцької-Холодної невідривна від Празан і Вісниківців. Найближчі довгий час були Теліга і Маланюк, довго тривало тепле знайомство з іншими, між ними з автором збірки поезій "Різьблю віддаль" Ярославом Дригиничем. У Чехії перебувала з Оксаною Лятуринською, Юрієм Дараганом, Миколою Чирським. У Варшаві часті зустрічі з Юрієм Липою, Павлом Зайцевим, з навідувачами зо Львова Богданом Антоничем, Святославом Гординським. До створеної 1929 р. групи "Танк" та до пізнішого журналу "Ми" ввійшли (дехто, щоб потім відійти) згадані та інші з оточення Холодних, як Іван Дубицький, Левко Чикаленко, Борис Ольхівський. Завжди хтось перебував у домах Холодних і Лівіцьких, — така вже була традиція, і про гостювання в цих домах згадується в спогадах їхніх приятелів.

У Празі ходила на виклади про "Слово о полку Ігоря" з Лятуринською. Її і Юрія Липу вирізнявала як найсвоєрідніших. Вже вірші Липи в альманасі "Сонцецвіт" вразили її культурою автора; це саме відчула в творах іншого приятеля, Леоніда Мосендза. Євген Маланюк, цей, за окресленням письменника-журналіста Андрія Крижанівського, "розхристаний і сторож-терзаний Квазімодо", був не тільки приятелем, але й дорадником та вчителем. Він познайомив її в Празі з завідувачем бібліотеки в парку Стромовка, малоросіянином з Полтави Тукалевським, який постачав Наталі літературознавчі твори. Мавши гостру пам'ять, Маланюк, під час їхніх мандрів по празьких вулицях і парках, декламував своїх улюблених поетів, — між ними російських Блока і Цветаєву. Від Маланюка Холодна вперше почула про Анну Ахматову. Була і раніш співзвучна Ахматовій, тепер частішають чисто ахматовські: "Я мовчу, тільки трохи зблідла, тільки серце вогнем знялось" та

І спущу я тягар повік:
Ноги млою внизу повиті,
Ніби чийсь, не мій черевик.

Це ж Ахматова натягнула рукавичку з іншої руки, їй видалось багато східців, а було їх тільки три. Не без підстави Маланюк

колись представив її товариству в кав'ярні як "нашу Ахматову", хоч вона тоді ще не знала поезій російської поетки.

Так поширювалося коло літературних прямивань, охоплювало нових приятелів, — у дискусіях, виступах, у "Віснику" і "Ми". Дещо з спільних образів, символів, мотивів Холодна не сприйняла, дещо розвинула, створивши власне поетичне обличчя.

Їм спільні такі символи-образи, як ніч, місяць, п'ятьма. Для більшості це було принагідне наголошування. Виплекала їх Ливицька-Холодна, у неї вони стали центральні. Дараган вдивлявся в загрозові таємниці природи ("лине в тугу, жахається ніч [...], довгі, чорні крила пташині"), Галя Мазуренко відчувала це саме:

Блукає вогник над болотом.
Чого він там ворожить?
Яку невловну насолоду
Дасть сила зловорожа?

Вони знали про нічну силу нечистого — так, як їхні батьки ("Цур йому, не проти ночі згадуючи") і Чирський кликав, що вже час "п'ятьму зловорожу викпить". І любили ніч з її невідступним пажем місяцем. "Ой, чолом тобі, місяцю друже!", вітав його Дараган; "велике око місяця" спостерігав Маланюк, боялася його Мазуренко, а Ливицька-Холодна сприймала його в різних відмінах, — у лагідній ("Над ставом місяць тихо став", "Висить місяць, як овоч стиглий", "На розквітлі акації грона срібний місяць тихенько ступив") і в понурій ("... місяця отруйний чар підступно ранив кризь каштани").

А це тому, що колись, коли захлиналася життям, Наталя була відьмою. Вросла в чар народніх оповідань, виростила з фантастики Гоголя. Була як гоголівська відьма, "красуня з розтріпаними пишними косами, з довгими, як стріли, віями". Дійсно, довгі стріли ввій часті в віршах Холодної ("Ти мене весною блакитною не зори кризь стрільчасті вії"). Гоголівська сотниківна у "Вії" загубила безжурного Хому Брута. Наталя була як сотниківна —

... волосся розвіяне
розмахну за плече.
Я на Лису Гору —
не на місяць —
молодою відьмою помчу...

Хома Брут мчав з дивним вершником на спині. "Якесь млосне, неприємне і разом солодке відчуття підступало йому до серця". У труні, "вії стрілами впали на лица, ладні розквітнути усміхом щастя, повинню радості [...] Та в них же, в тих самих обрисах, вбачав він щось страхотно-пронизливе [...] Рубіни тих уст, здавалось, кров'ю прикипали до серця. Враз щось моторошне з'явилося в її лиці. 'Відьма!' — скрикнув він не своїм

голосом". Наталя, — коли ніч ворожить під владою чар, — п'є "трунок півночі, зіллям відьомським насичений". У таку ніч

Наїжаться темні тварі,
Задвигтять земля під ногами,
Гола відьма з чортом у парі
Полетить у танку над нами.

Вона вдивляється і вслухується, як

Жовтий місяць пролився і висох,
Над проваллям завис, як бляха,
На горбатій сосні під лісом
Виє туга нічного птаха.

Лякатись не треба. На силу темної тварі поетка має зброю. Щоб у корчах скрутилася темная гадь, вона кидає в гидке чортовиння своє палке пурпурове серце. Чорний Морок почне відступати, скиглють переможене Лихо, чути останній клич Пугача, й у звитяжця-поетки радісно і тихо засяє квітка щастя. Такої повної перемоги не ствердили інші пражани:

І тоді в темний простір без краю
Розмахнусь я, полину без крил
І на місяці десь загнуздаю
Відьму й чорта, як пару кобил.

Пара кобил вводить у ще одну прадавню силу, в образ коня. Не тільки тому, що коні були її улюбленими тваринами, підлітком чвалала верхи, — як колись її предки сотники з часів Гетьманщини. Тепер її кінь богатирський, винесений з пам'яті народу, де його "срібні копита камінь лупають, срібло-золото розсипають", а сам він скаче "вище лісу стоячого, нижче облака ходячого". Такий він і в поетки, коли "вітер сідлає темногриві коні, вітер ремигає погрози злив", коли "розметали огирі руді гриви на вечірнім небі життя" і коли "в жовтих хмарах скачуть коні й красень лицар на коневі". Холодна пов'язала світ новочасної жінки з світоглядом прабабунь, — ще один з мостів, що їх здвигала поетка. А образи творів з 1960-1970-их років допливли з її студентських часів у Чехії, коли також "Подебрада тінь серед пожежі жене над містом буйного коня". Фігурував кінь і в її давніх товаришів. У Чирського "ранком багряні коні атакують демонів ночі" та "коні вітру баскії притупцювали зі сходу", у "Княжій емалі" Лятуринської "давно затерся слід копит. Давно вже коні продудніли".

Відьму і чорта загнуздати можна, зірвавши квітку щастя. Відомо, що в Іванову ніч (знову Гоголь!) цвіте папороть і той, хто підстереже хвилину розквітання, здобуває чудодійну силу. Відьма-Холодна засвічує "по дорозі папороть в лісі", треба лише, щоб саме її "серце [...], наче папороть, чудесним цвітом зацвіло",

так, як у її приятельки Лятуринської, — "щастя — папороті квітка: жаром зацвітає". Перемагає сила серця, і жіночі образи опановує муж Юрій Липа:

На свисти, на виття, на похлопиви кроки
У світлі білому цвіте мій гордий спокій.

Липа розкрив істотне і про чортovinня, витягнув з нетрів народної мітології і переніс до сучасної людини —

Людська душа, як дерево гіллясте

Із вихором дорожнім прилітають
І осідають біси на деревах

Ідеш задуманий в алеї душ людських
І оглядаєш ці гримаси й вихилиси.

Холодна воліла справжніх бісів, справжню відьму, згущеність, "життя, що в ньому гріх і кара, і шал згорання й спокій забуття".

Гріх і кара, спокій і забуття. Контрасти поетка наголошує кольорами, чорним і червоним. "Червоний шал чи чорна згуба", "Чорний колір — колір зради, а червоний — то любов", розділ у збірці поезій зветься "Червоне і чорне".

Червоне — про гостріше за любов, про п'янкіше за еротику, про пристрасть, оспівану у віршах Холодної, що сама була, — як у Чирського, — "чернець слухняний пристрасти". Недарма вона літала на розгульні бенкети відьом.

Буде кров на моїх устах,
Буде розпач, п'янкий, безсилий,
І, як хижий могутній птах,
Розгортатиме пристрасть крила.

Її уста розтулюють лихі й таємні пристрасті:

Поцілунок мій п'яним чадом
Твоє серце наповнить вщерть.

Як "карамзини уст недоброї чортиці" (у "Спокусі" Юрія Косача),

Вогнями пристрасти цвітуть
Уста мої широкі й повні.

Коханцеві не визволитися з її обіймів, він спопеліє "в грі любовній". Пригадується, що так спопелів і один з вибранців відьми-сотниківни.

Первісність пристрасти загострена до прагнення, щоб її коханець був гвалтівник, татарин, щоб упіймав її на аркан, "волочив б за коси у ніч". Щоб відчув у ній сотниківну в червоному намісті, щоб його дурманили її білі зуби.

Ваша кров, мабуть, чорна й солона,
Ви поганка з монгольських степів.

Звичайно, вона з монгольських степів. Кров її палка, їй маряться напади татар, дикий наїзник, його поцілунок пристрасної ночі, "і весна, і татарська кров". Перверсійно прагне того дикого наїзника; досить кинути їй звияжний погляд, як її "безкрила душа" "вип'є знов, як отруту, гріх". Ще більше витонченості — вона його за цю звиягу ненавидить. Отрута гріха загострена любовстрастям ненависти:

І спокуси солодкий хміль,
І ненависти чорний морок.

Ненависть пропалює її душу до дна, до смерти ґвалтівника:

Ваші очі мертві, страшні
Я устами навіки закрила.

А потім — і хміль гріха і морок ненависти виснажуються. Стишується пристрасть, відкриваються двері в інший світ. Може полонянка палкої крові пригадала закляття від уроків, що ним визволялись її бабуні: "Вовчими зубами одгризися, ведмежими лапами одгребися — од парубочої плоті і од дівочої плоті". Одгризлася. Напливає втіха звичайної земної любови ("Земна Мадонна" зветься збірка поезій Маланюка) і тепла осяністості ніжності. З бездонних глибин, з провалів гріховності зноситься "пречиста Ніжність". Визволившись від закляття тіла, вона пізнає вивищений зміст "твоїх палких обіймів [...] і ніжність пестошів моїх". У смузі просвітлення вона стає знов ясною, "і доброю, і ніжною роблюсь".

Доба червені залишила особливі образи, між ними про напад татар:

Сниться степ, український степ,
Чвал коня і наїзник дикий,
За плечима вогонь росте,
За плечима зойки і крики;
І криваві маски облич,
І палючого диму хмари ("Степова казка").

(Образ повторений у "На розквітлі акації": "Будуть маски кривавих облич... будуть гинути в полум'ї хати").

"Барвін" назвала Холодна розділ у збірці "Вогонь і попіл". Барвін, барвінок, рослина кохання, що про неї часто в символіці весілля. І їй, як тим дівчатам, що колись співали про барвінок,

..... земля п'яніла
Зігріта сонцем за цілий день,
Сміялось пружно і звало тіло

(.)

І руки в мене були слабi.

На тлі обережних в еротичі творів еміграційної (а ще обережнішої в УРСР) літератури, свіжі видаються відважні рядки Холодної про те, як темні ночі стелить стежку "до країни утоми і втіх", коли, хоч "страшно випити до дна цю чару пестошів без краю", але "уста устами розхили, і обніми міцніше, любий".

Барвін — не тільки вільне кохання (заночувати в барвінку!), але і завершення кохання шлюбом. Заспокоєна пристрасстю ("А під нами шовкові трави, а в кущах солов'євий спів") поетка пригадала про шлюбне значення оспіваного зілля. Запрагнула завершити любові барвінкових ночей творенням родини, щоб вічно тривало свято "соняшних утіх і твоїх палких обіймів чудо". Він, "воїн і муж", стане батьком її дітей, а вона буде —

Мати, коханка, сестра,
Вірна дружина твоя.
Мудрість так каже стара,
Буду такою і я.

Мотиви гніву, любові, ніжності, воїна і мужа зближують твори Лівичкої-Холодної з поезією її колишньої приятельки, також поетки "Вісника", Олени Теліги. У "Віснику", 1933 року, можливо під час їхньої найглибшої дружби, з'явилися вірші обох поеток з взаємними присвятами. Теліга писала про Пань, що їм вони обидві служать. Одна пані це Кохання, якому вони схоронили "золоту лямпаду". Одночасно вони "віддалися до смерті" "іншій Пані — Рідній і Єдиній". Все таки святиня кохання, "мов незмінна пристань, нам в диких бурях буде тихим домом". Теліга ("Відвічне") добачила в Холодній служительку "Золотої Цариці", сили, що нею від віку сповнена земля, — коли "гарячий погляд, мов сміливий злодій, нам краде серце поцілунком в очі". У відповіді ("За вогнем шкарлату") Холодна потверджує відданість Золотій Цариці, запевняючи, що вона не боїться "промінних птиць" і ладна підставити "під зливу лиця" та йти крізь липневі вітри,

Як ходила колись на птицю,
Синю птицю дитячих мрій.

Птиці дитячих мрій вже не знайти, тож

Я тепер за вогнем шкарлату
Буду в ніч горобину ити.

Відповідь Холодної оминає називання, немає слова "Кохання" і немає про "Рідну і Єдину", вимовність на цьому виграє, а скупчення прикметних Холодній метафор творить цей вірш

зразковим для її мистецьких засобів. Приязнь з Телігою була одночасно єднанням спільних поетичних прямивань. Жіноча інтимність, образність, побудова вірша, зближеність словника виділяють цих двох поеток у тіснішу підгрупу з-поміж "пражан". Спільне їм — хоч би пристрасть і ніжність, — майже Холодної рядки в Теліги (або навпаки?): "не гнів, а ніжність наша вічна сила", "любов і пристрасть, ніжність і турботи", "не пристрасть туманна сниться — зоріє ясно в чаду і втомі, о, світла ніжність, твоя криниця". Душа Теліги також "рудим конем летить за небосхил", а "в хмарах місяць, мов у піні лебідь перепливає просто у вікно". Вона також кличе: "Залишайся. Щастя вип'ю келехом, однаково, чи своє, чи вкрадене". Спільні їм безсонні ночі. Холодна:

Не знайду вже всю ніч спокою,
Не заплющу й на мить очей...

Теліга:

Б'є годинник: чотири, п'ять...
Мое серце в гарячих зморах,
Я й сьогодні не можу спати.

Перед ними була Леся Українка:

В довгу, темную нічку невидну
Не стулю ні на хвильку очей...

Однакова гордість: "І пішли. А мені й байдуже, не сумую я і не плачу" (Холодна); "Ти відходиш вже? Що ж, не плачу..." (Теліга). Перебували обидві в однаковому оточенні, вчитувались у тих самих поетів, і не дивно, коли "на столі розкритий Данте" Юрія Клена пригадує "на столі розкрита книжка Пана" Олени Теліги.

■
Наснажена прадавними віруваннями, співучасниця літературного процесу між двома світовими війнами, Холодна невідривна від народного світогляду та від традицій української поезії 1920-30-их років. Одночасно, студіями і захопленням, вона романістка. Вивчення літератури романських народів виявила перекладами з французької і італійської мов. Її переклади звучать як власні твори слов'янської поетки і відвортно, — впливи французьких поетів можна додати в її оригінальній творчості. Іноді вона або сама не знає, "чи Верлена, чи Олеся заводити спів", або намагається відштовхнутися від вивченого задля вродженого:

... не хочу ні Верлена,
Ні Мореаса, ні Реньє!

Сьогодні Рильського надхненна
В мой душі весна встає.

Жан Мореас, прапороносець, спочатку войовничого символізму, а потім "Романської школи", міг їй імпонувати відточуванням кожного рядка та був їй близький ностальгією скитальця. Анрі дє-Ренє був споріднений заглибленням у коріння пристрастей, музичністю і пильнуванням метричного ладу. Але, здається, Верлен був її улюбленим, — з його здібністю відтворювати найінтимніші підсвідомі пориви витончено-музичним віршем ("про життя, про Верлена й любов", Холодна згадує в збірці "Вогонь і попіл"). Перекладала Бодлера, який, можливо, спокушав сполученням наявного з містичним, доторкальним з відчувальним та багатством метафор. Складний твір "Коти" Холодна відтворила не тільки з збереженням настрою і ритму александрини, але й своїми власними образами та словником (якщо в Бодлера коти шукають "жаху темряви", то Холодна передає це своїм "ночі таємницею"). Поезія Марселіни Деборд-Вальмор напевно промовила перекладачці жіночою інтимністю, пристрасстю і розчаруванням у коханні, материнською ніжністю та любов'ю до рідного краю. Тож у переспіві Деборд-Вальмор, Холодна помітно відходить від точності, передавши настрої хоч би її "Розлуки". Виразно це й у перекладах з Поля Валері, — деякі образи вона змінює, деякі оминає, іноді додає свої власні. Творить вона і власну музику вірша, у повній гармонії з настроєм свого перекладу, так, як музика Валері гармоніює з його віршем:

Щасливий той рибак, що пасмо золоте
Безжурних днів пряде над хвилями й не знає
Про бурю ту, що в серці Цезаря росте ("Цезар").

З-поміж прозаїків Холодна найлюбіше перекладала Піранделло, гадала навіть опублікувати добірку новель цього, за її переконанням, найбільшого новеліста. Задум не здійснився, і переклади загубилися в метушні Світової війни. Лише одна новеля Піранделло (*La prima notte*) з'явилася в її перекладі при кінці 1930-их років у журналі "Ми". У той час Піранделло, отримавши 1934 року нагороду Нобеля з літератури, був популярний, а його романи ("Один, ніхто і сто тисяч" і інші) стали улюбленим читанням молодшого покоління. У цьому ж журналі "Ми" був видрукований переклад Холодної з іншого італійського письменника, Массімо Бонтемпллі, який як оповідач і есеїст, вмiючи зодягнути у диво буденні справи, виростав у "магічному реалізмі".

■

З плином життя, по досвідченнях воєнних і повоєнних років, у нічних роздумуваннях виявлено і суттєво в літературній творчості — ваговитість слова.

Коли старість у душу гляне
порожнечею самоти,
кожне слово значущим стане.

Значущість слова вимагала переглянути давній поетичний вислів. Колишню повинь буття Холодна виявляла деклямаційним віршем, точними римами, легким ритмом, вишуканими, але приступними епітетами й метафорами ("пристрасті лихі й таємні", "дрімота золота", "п'їтьма незряча", "безкрила душа", "горбата сосна", "терпкі спокуси", "провалля журби", "у штольнях душ"). З роками рідшали, а далі зникли винесені з дитинства рими (пісень-день, рук-мук, очі-ночі), натомість втрималась ускладнена музичність, навіть при порушеній однотайності стіп. Для Холодної поезія це музика в слові. У музиці бувають павзи, синкопи, дисонанси, але вона мусить бути.

Ці зміни особливо помітні по Другій світовій війні, коли, разом з давніми настроями, відплило і давнє віршування. Забуто "вальсів ніжний спів", і забажалося нової будови вірша. Холодна могла б повторити за Пушкіном, що їй надокучив ямб та що хлопчикам на розвагу вже час його облишити. Колись вправно маршували її рядки і кожний починався великою літерою. Нині великі літери щезли, з'явилися малі, підкреслюючи неперервність суцільного речення. Рівні рядки ламаються, подріблюються, намагаються наголосити вміст окремих слів. Замість стверджень приходять запити ("Хто принесе на рани ліку?") і не дивує нечуте перед тим у Холодної (також із знаком запитання) "Кому повім печаль мою?" Образи відсвіжено, відкинено колишню ефектність, немає неокреслено-романтичних "десь у лісі", зустрічається внутрішня рима, звукове оформлення алітерацією ("тіло тлінне тліні віддадуть", "світла всі в світах засвічені"), повторювання провідного слова ("світ такий недосконалий, світ, що його Ти створив!"). Порівняння, метафори, епітети незвичні ("тече сльоза, як лави струм", "очі, як холодний став", "самотности тривожні повені", "безпросвіття буднів", "свята тиша", "невижиті і недожиті стрічі").

■

Змінене словесне риштовання було потрібне, щоб розпочати розмову про найсутніші речі, — не тільки з собою і близькими. У "Розмові з Богом" — переосмислення буття. Людина, що на неї

Холодна спрямувала свою допитливість, виявилася незрячою кузькою, яка засмітила моря та скривавила землю. Ця ніщотність незрячо вовтузиться, повзе через суходоли.

І неже ж
кружлятиме з нею повік
ця прекрасна планета — Земля?

Надійшла пора мислити над тим, що стало осередковим:

Коли молодість дивиться в вічі
нерозгаданістю життя,
всі невичиті й недожиті стрічі
не спиняють.

Тепер спиняють. Щоб зважити невичите і недожите. Досі не повелося висловити докраю найголовнішого. Може не доцінено скарбів, що їх дарувало життя, може не вистачило обмеженої мови. Вони, невиповіджені,

може на могилі проростуть
калиною, що в ніч проплаче кров'ю
усе, що не далось сказати любов'ю.

Надійшла мудрість досвіду, споглядання здалеку на злегко-важені роки незбагненої сили. У присмерку ще зносяться подмухи бунту і відчаю, але прозирає і заспокоєння. З'являються відвічні роздумування над тим, що станеться, коли назавжди стуляться уста:

де будуть пристрасті, що рвали казками,
що тіло й душу шарпали й пекли?
Де будуть злети і провалля мли,
і зради біль і дикий шал розстання?

З багатьома поетами вигнанцями Холодна поділяла тугу за втраченою землею, хоч її печаль напливала зрідка, коли втомлювалося клубовище гостріших почувань. Тоді їй

... присниться далеч тиха,
Степів квітасте полотно.
І битий шлях мені присниться...

Тоді пригадувалося гніздо лелеки, на греблі куц, бузок, "блакитний шлях, Дніпро попід горою і скромних сотників під ним село". Типово емігрантське, але злагіднене примиреністю:

Пам'ятаєш? — Дніпро і хутір
(Дай, сльозу тобі, любий, витру).
І в леваді верби забуті,
І весняні дотики вітру.

Тепер цього не досить. Блакиті рідного неба вона прагне

торкнутися моторошною постаттю "Страшної помсти".

А може гоголівським мертвяком,
розбивши землю, встану й хтиві руки
в жадобі витягну за тим кутком,
де й досі квітнуть прадідівські луки.

У замряченні минулих літ залишилися і чвал коня, і гульня відьом і шкарлат пристрасти. Не стало й колишньої Холодної, що до неї прикласти б з "Трьох присвят" Є. Маланюка —

... щоб ніч українська бриніла
Діямантовим трепетом зір
Та тягла Вас незбагнена сила
В темну згубу, в безодню, в ясир.

Наснажились змістом її улюблені кольори, червоний і чорний ("криваві зміни", "чорний воїн", "вогонь шкарлату", "чорна задрість, як чорний дим", "червоні, як гнів"). Лятуринська також спостерегла, як "хтось змішав прабарви — чернь і червінь"; сонце Стефановича було "як чорний міх, місяць — мов кров", а день Дарагана "одкинув свій червоний щит. Рубіни крові бризнули на дахи".

Її осінь поділили ті, що з ними досвідчувала злети і провалля. Книжка поезій Маланюка зветься по-осінньому "Серпень".

Час, Господи, на самоту й покору.
Все про цей час нагадує: вага
Знекриленого тіла, перше срібло
На скронях та пооране чоло.

"Серпень" про пройдені шляхи, події, "безповоротні прогріхи й гріхи"

Ти сам один на цвинтарищі битви.
І тільки ніч. І готика молитви.

І Оксана Лятуринська, товаришка студентської Праги —

Надломлено я закричу
про самоту і про тривогу,
про дні, яких я не лічу.

"Так, я знаю, знаю!" може повторити Холодна,

Ніхто не поцілує вже
ці руки покалічені,
і тільки ніч підстереже
гарячу терпкість на обличчі.

Її місяць також змінився. Він став "червоною бляхою, а не місцем причалів і стріч". Він упрощений, відслонений з таємничості.

В кімнаті затишно й безпечно,
в вікні рогатий обрис місяця,
немов рогалик недопечений
на череп'яній неба мисці.

Якщо цей місяць і зберіг значущість, то — як закінчення і відчай. Він —

... постійний товариш
дивиться в вікно зловісно.
Чом ти вже зілля такого не звариш,
щоб від нього повісилась.

Замахнути за плече розвіяне волосся і мчати на місяць можна
було у втраченому світі, а не — ставши невільницею машин.

Машини... Машини... Стукіт, грукіт, виття!...
А над ними пил золотим серпанком.
Руки твої — не твої — затям!
Вони роблять так до вечора... від ранку.

Втомленій людині треба так мало. Трохи любови і теплих слів, а їх немає. "О, Боже! сила ж це яка мене загнала в ці людські пустелі?" —

У дні порожні й в ночі, що бринять
безсоння хвилями...
у тишу, що лоскоче
до сліз, до сміху божевілля.

Наближається кінець мандрівки і з ним прагнення мати відповідь
на питання, що їх не роз'яснено й досі, "до страти днів".

І не даси мені її ні Ти, мій Всемогутній, —
ні янголів Твоїх заупокійний спів.
Бо Ти — без відповіді, Ти —
лише питання.

Якщо не втрачена допитливість, то ще не перегорнена
сторінка живої людини. Живої і там, куди, "чорна" закурена і боса,
підійде колись і стане перед брамою поетка.

Будуть усі вони стомлені й чорні,
зігнуті будуть усі, як я,
тільки в очах огні непоборні,
тільки в серцях жива течія.

Рапсодія на 1933-ій і саможертву Хвильового

Юрій Лавріненко

Весь нарід взідає за насущним хлібом, відає
все дороге, щоб було чим посилити душу...

Всіх хоробрих моїх повалив Господь посеред
мене; скликав проти мене цілу товпу, щоб вигубити
молодиків моїх.

Книга Плач Єремії. I — 11, 15 в перекладі
П. Куліша.

Се вчинив я тебе днесь неначе утвердженням
замком і залізним стовпом та мідяною стіною на всю
отту землю, проти царів Юдейських, проти князів їх.

Книга пророка Єремії. I — 18 в перекладі
П. Куліша.

Дворянський дух
над всім: обліг і став у піраміди.
Алеж і ми із міді! Хай удав
гримить короною, росте і лізе, —
алеж і ми з заліза! Стороно!
Не вправна обійтись з собою? Бою!
Ой стороно ж моя, мій всевіту, —
мій всевіту, мій туготурий бою!

Павло Тичина. "Сковорода. Симфонія"

Згинь, собако, згинь!
Не муч мене!...

Сміюсь,
о як сміюсь я над тобою! Бою
й не жди. Не дам: на тебе я плюю
мерзеннику!

Відповідь Сковороди Чорнобогові. Там само.

Рапсодія (старогрецьке *rhapsodós* від *rháptō* 'зшиваю' і *ōdē* —
'пісня') — 'зшивач пісень'. В стародавній Греції рапсоди —

Перші дві частини триптиха Юрія Лавріненка "Павло Тичина і його
поема «Сковорода». Зустрічі, розмови, тексти" були розміщені в "Сучасності"
1980, чч. 1, 3. Цього місяця автор відзначає своє сімдесять'ятиліття.
Завершуючи друк його мемуарного триптиха, редакція приєднує свій
голос до тих, хто його вітає з цієї нагоди.

мандрівні фахові співаки — вільно імпровізували та об'єднували в одну епічну цілість як співані раніш пісні, перекази, міти, так і живі відгуки на реальні події сучасності.

Тичина, завершуючи в третій, кінцевій частині поеми образ Сковороди, робить це завершення як на тлі сучасної катастрофи 1933 року, так і на тлі найстародавніших мітів попередніх віків людства (Прометей; Лаокоон — в жахних обіймах удава; Чорнобог — старослов'янський відповідник Арімана — духа зла і смерті в староперській релігії Зороастра). На контрастивному тлі "сміху" Вольтера ще сильніше відгукуються тут "єреміади", плачі Єремії, пророка "найпохмуріших днів Юдеї"... Так у вигляді своєрідної рапсодії поет наче сплітає вінок на могили жертв голоду й терору 1932-1933 року включно з протестом-самогубством Хвильового. Та перш, ніж дійти до властиво "рапсодійної" третьої частини поеми, треба нагадати бодай найсуттєвіші моменти першої й другої частин поеми. Вони не легко приступні читачеві. А тимчасом суттєві для еволюції Сковороди як головного героя поеми. Сковорода ж бо ніколи не стояв на місці, будучи в постійних шуканнях-боротьбі за правду — справедливість — істину.

Від «Божого ягняти» до зваг «духової людини»

What a piece of work is man!.. And yet... what is this quintessence of dust?

Шекспір. "Гамлет"

Історичний Григорій Сковорода — високоосвічений, але (з принципової незалежності) мандрівний філософ, учитель і поет (1722-1794), увійшов на перші сторінки однойменної поеми Тичини в готовому образі українського міту про нього: як "старчик", майже святий "духовний чоловік" (поняття "старчик" не раз сприймалося в народі як суддя світу)¹ і цілковито незалежний від усіх і вся — крім Бога ("Світ ловив мене — і не спіймав" — автоепітафія Сковороди на його могилу). Ця риса історичного Сковороди для Тичини як автора поеми, була, мабуть, найголовніша. Справді, мотив повної незалежності червоною

1. Феномен "духової людини" (без точного окреслення цього поняття) фактично існує у нас, на Сході; на Заході цей термін майже не вживається. У нас це явище (ніби висока тополя серед рівнин) виступає на тлі древнього краєвиду імперіального євразійського степу з його безправ'ям і утисками духової активності одиниць і націй. Виступає як символ непідлеглости і самоздійснення. Поняття "духової людини" здебільша не збігається з релігійним поняттям "духовної" особи, (чи професійного служителя релігійного культу).

ниткою пронизує всі відомі нам автентичні тексти усіх трьох частин поеми і в кінці поеми спалахує апотеозою презирства до Чорнобога терору й смерті. До цієї апотеози, написаної в "перші кілька днів після самогубства Хвильового", ми ще повернемося. А тимчасом погляньмо на самий початок поеми. Поет обрав для того початку момент тиші й миру в короткому проміжку затяжної грозовиці. Сковорода з'являється до брата отця Іустина в Китаївський монастир біля Києва, над Дніпром, "щоб мир знайти і спокій і Бога Щасливого в собі відчути". Це було мабуть близько 1770 року, тобто по свіжих слідах масових катувань повстанців протипольських (Кодня, 1768) і протимосковських, так званих "п'ікінерів" (масові могили закатованих у селі Нехворощі, Полтавщина, 1770).

У вступному підрозділі-увертюрі *Allegro giocoso* (музичний термін для ритму живого і майже грайливого) Тичина досягає поетичних вершин як хвилясто-струмковитого ритму Йоганна-Себастьяна Баха, так і власного світлоритму "Соняшних клярнетів":

... Три місяці пробігло,
мов кораблі веселі в морі —
всіма цвітами процвітані,
добрим скарбом переповнені...
... о, Господи, як ти всього мене наповнив
щедро, щедротно!
Пошли ж душі мої спокій,
і мир, і злагоду, й любов.
О, Всеблаженний!
І Всеблаженний зразу десь почує,
І Сковороді
такий мир у серце ввійде,
такий мир у серці ввійде,
що він від радості і бігає і плаче,
і кожне дерево вітає,
метелику й комахці дякує —
за все, за все!

В геніяльному поетичному з'явленні взаємовіддзеркалення природи, Бога і духа Сковорода герой поеми чує в голосах природи своє життєве гасло "пізнай самого себе" і сягає на головокружну височінь — чи це ж не його очима Всесвіт бачить і пізнає сам себе включно з несправедливостями в ньому? Душа, "що все — не тільки радість! — що все одсвічувать повинна" — каже в поемі Сковорода.

І думав Сковорода:
"Гармонія неіз'яснима.

Налився всесвіт повноти
і споглядає сам себе.
Але й його чиясь рука на два пересікає:
на світ вгорі,
і світ внизу,
і другий — завжди рабство”.

Останні три рядки — наче удар далекого грому в ще не близькій грозовиці. Та ось тут у цьому ж ясному полі, як він молиться Богові божественною грою на сопілці, зустрілася йому чиста дівчина-підліток — Маринка, пастух овець. Спершу привіділась йому в ній Марія, його колишня вихованка і довічна любов. — “Е ні, зовуть Маринкою”. Маринка оповідає, як гинуть на кріпацькій праці її батько й мати. А брат — у повстанцях. А її саму намагається звалтувати пан — “грозив ножем і мордував, — та не далася я, втекла”. “А сльози, сльози, як слова!” — “А вам, напевно, весело живеться, що ви все граєте? Я бачила й учора вас”.

Отож у поважному “Граве” (другий мотив-підрозділ увертюри) цей грім уже тут:

В душі боролись два боги:
гармонія і справедливість.
І першу заливала лють,
бо де ж гармонія
як справедливости нема?

Приходять з Києва “лаврські отці” спонукати Сковороду “у ризу”, стати “церкву окрасою на Україні”. Непідкупний “старчик” відповідає: “Ви ж церкву завалили, що й за сто літ вона не встане!” “Окаянствуйте, поки не встав Спаситель церкви! А він як встане — то перший же на вас!” Здається в Тичининому образі Сковороди прозвучало протиставлення українського православного християнства (з людиною і Христом у центрі) — російському православію (з царем і тронем — у центрі). В часи Сковороди українську церкву, а насамперед Лавру підпорядковувано московській цареславній ієрархії. Цього шляху Сковорода рішуче цурається. Він надумав тікати з монастиря. Та куди тікає? Назад, у край ще недопридушених повстань. Неспокійні обставини цієї втечі нагадують часи повстань 1920-21 років, коли Тичина писав цю першу частину поеми “Сковорода”.

Третій мотив увертюри “Risoluto” починається з різкого крику зловісної нічної птиці:

На небі засвітали
Зарі!
зарі!
Кого ще там убили,
зарі-

зали.

То не березовий бузковий
солодкий сік,
по всій землі, по всій землі
пройшов головосік.
Пройшов чи ще проходить?
[...] отак козаччина пройшла,
А ми немов не чули.

С о б і шукали миру, коли там кров лилася.

По дорозі Сковорода спинився, щоб виламати з зарослого рову ціпочок. І тут несамовита символічна пригода: філософа схопив за руку, і тягне до себе труп недобитого козака-повстанця. "— Маринчин брат! — І заривав Сковорода. Зверху дуби шуміли — не шуміли, без вітру гомоніли: прощай, прощай". Фаталістичною звагою козацької історичної пісні шумлять ті дуби:

Нехай собі да й шумлять дуби,
шумлять дуби, де глибокі рови.
Понад ровами бур'ян-будяк.
Упав козак — одкрасувався навік.
Ніхто ж йому тепер смерти не звидить.

Незалежний творчий дух людини може вмерти сам собою, але вбити його живцем не можна. Справді, символічна ота простягнена до Сковороди "рука козака". Сковорода звидів його фізичну смерть, але вона проросла в сквородинській душі зерном безсмертя й нової радості, радості боротьби за свободу й справедливість. І в цій боротьбі — його нове рішення. Але герой поеми, і в кінці рішучого "Risoluto", як закінчення першої частини поеми, ще не знає, як це чудо безсмертя має статися.

І хоч він знав, що не йому піднять безщасних
не йому, що вже під п'ятдесят нахмарило,
що й мови народної по академіях забув —
душу розвиднювала
далека радість.
Її ще очі не бачили,
її ще слух не чув, —
Але д у х о м розумів,
як розумів і те, що зараз, зараз же підготовляти день той треба
зараз!

Так закінчується перша частина поеми.² А друга частина покаже головного героя поеми (як і її автора) в цілком іншій ситуації.

2. Усі цитати тут звірено з першодруком у "Шляхах мистецтва", 1923, ч. 5.

Образ «епохи в масках»

Сталось так, що не "зараз" довелося Сковороді практично прилучитися до повстанської боротьби його народу. В другій частині поеми Сковорода, здушений кільцями Лаокоонівського удава, тільки встигає виголосити революційний, але самотній "Монолог Сковороди" (див. розділ у "Сучасності" 1980, 3). Провідна верства імперії втягає філософа в павутиння своєї всюдисушої маскаради на чолі з її господарем "Вельможним" (маска "Потвора"). І це тут, серед масок "свинячоголових" (чи вислів самого Сковороди?), герой поеми запекло відбивається.

"Видіння Сковороди. Ніч". Так озаголовлює Тичина основний зміст другої частини поеми. Тут поет скористався здібністю історичного Сковорода до пророчої уяви, передчуттів і видінь майбутнього. В чергову нашу зустріч у приватній його робітні Павло Григорович фрагментарно читав мені побудовані з багатьох сцен широкопанорамні "Видіння Сковороди". Дія відбувається ніби в загальних рамках балю-маскаради в великопанаському палаці, але швидко (тієї самої ночі) переноситься в різні місця і обставини. Павло Григорович короткими репліками пояснював мені складний хід маскарадного дійства. Втягнений до маскаради філософ нудиться в шумному натовпі масок і непомітно виходить із загальної зали в свою, окремо відведену йому як гостеві віддалену кімнатку. Стомлено падає на софу, спить-не-спить, снить видіннями на яві. Але розгуляні маски знаходять філософа і тут. Насамперед (в читанні Павла Григоровича) влітають: з піснями-танцями (над ніби заснулим Сковородою) "Джміль" і "Метелик" в супроводі Вельможного ("Потвори"). Поступова маскарадна веремія навколо Сковорода збільшується. Раз підхлібна приязність — а раз зловорожість масок чергуються одне з одним у майстерно-блискавичних діалогах і репліках. "Собаки", "осли", "овечки", танцюючи навколо філософа, різко шаржують його найдорожчі твори й думки. "Собаки" злостиво перегавкують його постулати "вольности", і "справедливости"; "овечки" мекають про його улюблену "Вічність"; "осли" викрикують його слова: "краса", "душа", "безсмертя", "дух трагічності", втікання від світу тощо, тощо. Серед масок незримо фігурує і "Платонова ідея". Але всією маскарадою командує Вельможний — скеровує маскарадні свари на Сковороду.

У проміжках окремих сцен загального дійства "видінь" поет простісінським способом ремарки — "і враз змінилось все" — не раз переносить дійство (як у кінокадрах) з одного місця в інше: з палацу — в якусь монастирську келію Сковорода, потім в освітлене місяцем поле біля Умані (із згадкою про Максима

Залізняка); один кадр відбувається навіть у небі... Поет узяв на себе складне мистецьке завдання — поєднати в одному акті "видінь" багатосценну панораму широкої епохи (може від часів Сквороди 18 ст. до часів Тичини 20 ст., тобто час знеправлення України в складі імперії). Цю многосценність і багатоскладовість об'єднано часовими рамками однієї ночі ("Чи знаєте ви українську ніч?" — питав ще Гоголь) і душею одного героя. Це не Шекспірів спосіб "сцени в сцені" (a play within a play), а спосіб поєднання багатьох сцен у сцені. Видимо, поет свідомо плянував це складне завдання — як цільний образ "епохи в масках", — хоч можливо не встиг його доопрацювати. Упорядники київського видання поеми, хоч згадують про подібний первісний плян Тичини, спростили собі завдання, надрукувавши кожну складову сцену як цілком самостійну частину поеми (ст. 388).

Інші кінокадри дійства подані під назвами "Під брамою" і "В келії". Кілька повстанських ватажків у чернечих каптурах прийшли на пораду із Сквородою (серед них і Марія, колишня улюблена учениця філософа). З вояцькою простотою ватажки (серед них Цундра — товариш Сквороди з Академії) закидають Сквороді надмір вагань, роблять закид: "Козацький дух з кадилом вперемішку". Вони, власне, прийшли до Сквороди просити філософа, щоб виступив на якомусь рішальному диспуті з панами: "... сили думки твоєї ми потребуємо, бо диспут цей — не просто диспут, а міряння страшне, гра на смерть".³ Із келії дійство переноситься назад до палацу з його маскарадою. Головний герой раз-у-раз дає відсіч наскокам звіромасок. Але рішальною сутичкою в цій символічній фантазмагорії маскаради стають змагання філософа з Вельможним. Господар маскаради, очевидно, хотів би мати під своєю всевладною дух, а не труп цієї "духової людини". Тому він дипломатично вдає, ніби його влада приймає попередню творчість Сквороди. Навіть доручає "Метеликові" проспівати з танцем його давніші вірші. І після того зразу ж оголошує Сквороду своїм ідейним союзником: "Тепер тобі лишилося одне — із нами йти в криву, в криваву". Та коли маски недипломатично гукнули: "Одурені погнуться", — Скворода спалахує саркастичною згадкою про Умань і Максима Залізняка і проголошує:

Що? Сміюся я! А хто ж їм каже гнутись, Коли самі того не

3. Тут мимоволі пригадується, що такою "ігрою на смерть" була в часи Тичини "літературна дискусія" (1925-27), безстрашно очолена Хвильовим. Тичина написав був і окремий у поемі фрагмент "Диспут", та, очевидно, не встиг допасувати до стилю й рівня поеми, залишивши його як "пробування себе в памфлеті" (ст. 227).

хочуть? В с т а т ь Повинні всі і струснуть панами! Устать, звалить всі тами вщент, до дна! Щоб аж луна, щоб аж луна світами, Турнувши трон, ламалася на ся, Глумилася...

Дипломатія фальшивих поступок Вельможного спорснула. На вибух Сковороди падає репліка Потвори (Вельможного) наче з дивними натяками на Сталінський інтернаціоналізм у підтексті:

Прокляття! Де ж та мрія,
що ми вже в ній були? Де царство псів,
союз собак, всесвітня спілка звіра,
що близько так була з'явилась? Ти!
Чого тобі так смішно?

Дух філософа виявився нездоланим, і Вельможний спересердя кидає наказ заарештувати Сковороду: "Візьміть його!" І ремарка: "Всі кидаються на Сковороду, беруть його попід руки й починають п'яно крутитися. Годинник на дзвіниці заграв, і всі завмерли."

■
На цих кількох кінокадрах "Видінь Сковороди" і скінчив Павло Григорович з другою частиною поеми "Сковорода" ("Монолог Сковороди" був за моїх попередніх відвідин). Прощаючися з великодушним поетом, я дав собі "Ганнібалеву клятву" нікому, навіть найближчим родичам і друзям не заїкатися про мої розмови з ним. Пізніше в моїх арештах і слідствах я переконався, що і Павло Григорович забезпечив моє життя прихильною мовчанкою.

На прощання я сказав Тичині недобру новину про себе: мені відмовили видати офіційний документ про моє фактичне закінчення аспірантури в Інституті літератури ім. Шевченка при Українській Академії Наук. Хоч усе вимагане для ступеня "кандидата наук" я був успішно зробив, включно з дисертацією "Український епос козацьких дум", що її з великою похвалою офіційно прийняв професор Олександр Білецький, — проте парторг Інституту Верба, роздаючи аспірантам принесені нею з НКО свідоцтва, що давали право викладача вищої школи, повернулася до мене й проголосила: "А вам сказали: — врагам народа не позволим портити советскую молодежь". (Моя аспірантська книжка збереглася в мене дотепер). Отже, пробачте, Павле Григоровичу, але мені заходити до вас більше не годиться, і не буду. Павло Григорович зрозумів усе і не заперечив. Тільки останній стиск його руки був особливо міцний і теплий — як буває в прощаннях назавжди.

Запах смерти

Безумовно, ця загальна атмосфера голоду-терору в Україні 1930-32 року відчувається в писаній у ті роки другій частині поеми (з "Монологом Сквороди" і "Видінням Сквороди").

Як заламувалася зима 1932 року на мертву весну 1933-ого, маси голодних із сіл вивалилися на панелі залізничних станцій і вулиць міст України. Це вмирили з штучно організованого голоду мільйони хліборобського населення. Колгоспи, ограбовані державними хлібозаготівлями і розхитані адміністраторськими примхами диктатури ЦК ВКП(б), — не зорали й не засіяли всіх хлібородних земель України. Віддавши все з примусу державі, самі zostалися без зерна на насіння. — Ага! Знов цей український спротив! І Сталін вимітає з України останнє зерно, ніби на відплату за "непокірність" українського хлібороба і українського відродженського руху 1920-их років. З того січня 1933 року залишився з пам'яті виступ "вождя" в газеті "Правда". Вилаявши "націоналістів в Україні", Сталін націляє на Україну всю могутність комуністичної диктатури:

У світі нема і не було такої могутньої і авторитетної влади, як наша, радянська влада. У світі нема і не було такої могутньої і авторитарної партії, як наша, комуністична партія. Ніхто не перешкоджає і не може перешкодити нам провадити справу колгоспів так, як того вимагають інтереси колгоспів, інтереси держави.

И. Сталин. О работе в деревне. Речь 11 января 1933 г. — "Сочинения", т. 13. Москва, 1951, ст. 231.

Попри нахваляння своєю всемогутністю — Сталін пильно дбав за гарну маску, потребував свідка, що в Україні голоду зовсім нема. На весні 1933-ого р. Ерріо, тоді прем'єр-міністер Франції, погодився відвідати Москву з проїздом через усю Україну: Одеса — Київ — Харків.⁴

Я особисто переживав дні Ерріо в Харкові — місті, де я жив.

4. Свідки не без гумору оповідають, нібито біля Броварів під Києвом Ерріо мав відвідати обід у колгоспі ім. Жовтневої революції. Спеціальна кіностудія з Одеси прибула в колгосп фільмувати дні Ерріо в колгоспі. Як належить для кіноздіймань, в колгоспі все було театралізоване. З Києва прибуло нове умебльовання, а для колгоспників — одежа; навіть перукарі прибули причепурювати чуби колгоспників. Решта непричепурених дістали суворий наказ сидіти дома по своїх хатах. Для врочистого обіду з Ерріо винятковим порядком забито чимало свиней і бичків, досить пива доставлено. Скрізь з околиць колгоспу позбирано геть усі трупи й напівтрупи виголоджених. Колгоспники дещо завчасу наїлися й переїлися і з того похворіли... Та своєчасно плян подорожі Ерріо змінився: замість

Пам'ятаю, Павло Постишев, уповноважений Сталіна на неухильний погром і геноцид України, наказав перед приїздом Ерріо перемалювати паркани в Харкові. Але головним підготовчим актом Постишева був його суворий наказ посилити вивіз трупів і напів-трупів голодних із вулиць міста. Їх скидали, як сміття, на вантажні авта (часом ще й не зовсім померлих) і вивозили геть поза місто, де вергали просто в придорожні рови. Замість нищити голод — нищили його жертви.

Запав мені з тих днів глибоко в пам'ять хлопчина років дванадцятьох. Він постукав у двері мешкання, мовчазно простягнув долоню; на очах страх і сльози. Сказав, що його хворих тата й маму тількищо вивезли за місто десь по Сумській (геть аж на Помірки)... В останню хвилину мама виштовхнула його з вантажника, щоб ішов геть просити хліба. І ось він тут, і просить. Перелякано водить великі карі очі з одного боку в другий. Я, звичайно, не мав що дати — після скупого з чаєм сніданку в хаті не лишилося крихти. Хлопчина, змушений ні з чим повертатися на вулицю з страшними вантажними автами, розгублено розплакався. І так, потрушуючи лахміттям одежі на плечах, пішов важко сходами вниз далі... далі... як сходять у яму.

І ще один такий іржавий гвіздок загнали в мою пам'ять ті дні холодної провесни 1933 року.

Бачу як сьогодні — на розі Сумської вулиці і Барачного провулку сидить просто на цементовому тротуарі покинута маленька, може п'ятирічна дівчинка. Ми з дружиною з першого погляду назвали її зірка — за її зірчасті блакитні оченята. Видно, мама дуже любила цю зірку, бо пішла геть, щоб не обтяжувати її своєю присутністю жалюгідної виголодженої прохачки і щоб не потягти з собою вантажником геть за місто в рови. На прощання мати, як могла, причепурила дівчинку. Обмостила від холоду лахміттям, як гніздечком, перев'язала волоссячко й лоба кольоровою стрічкою чи рубчиком з одежі. Дитина виглядала, як квітка на купі сміття. Мати, мабуть, надіялась, що таку чарівну дитину люди помітять — як не заберуть до себе, то принаймні дадуть крихту хліба. Ми з дружиною близько нахилились над зіркою; дівчинка невиразно, невміло ніби прохала — підводила і зразу опускала рученята, навіть торкнула ними наші обличчя. Ми нічого не мали дати їй їсти й, попри тяжкі вагання, пішли далі з гірким серцем. За кілька кроків наче щось смикнуло назад, і ми обоє без слів верну-

колгоспу під Києвом він відвідав зразкову колонію безпритульних біля Харкова. Велетенська маскарада кіностудії пішла на марне.

Цей епізод поруч із сотнями інших приголомшливих епізодів голоду в Україні подано в збірці свідчень очевидців "The Great Famine in Ukraine in 1932-1933", том 2. Детройт (Grove Press, Dobrus), 1955, стст. 696-698.

лись до зірки. Забрати б її до себе, але що скажуть господарі мешкання, що в них піднаймаємо кімнату з кухонкою? Хто доглядатиме зірки, як ми обоє цілими днями на праці? Не зважаючи на всі надто поважні причини, здається, чи це не Бог покарав нерозлучне в своїй дружбі подружжя бездітністю, а потім і розлукою?...

В політичному повітрі України був розлитий запах смерти. І то в буквальному, а не метафоричному сенсі слова. Не можна забути той "запах смерти"! Одного разу в сутінках вечора я зайшов у свою кімнату, забув увімкнути світло. Раптом серед темряви почув нудкий трупний запах. Вдарила думка: може котрийсь із вигодованих пройшов через випадком незамкнені двері в кімнату просити хліба, ліг на підлогу, скотився під ліжко чи під стіл і вмер... Але як давно — коли вже й сморід? У темряві кімнати... На мить мене зціпив жах, паніка. На щастя, прийшла дружина — так само чутлива, як і твереза в мисленні. Увімкнула світло, поглянула під ліжко і стіл, довела, що в кімнаті ніякого трупа нема.

Вістка 13 травня 1933

Хвильовий зробив це з властивим йому благородством, спокоєм і виявом замилювання в красі.

О. Ган. "Трагедія Миколи Хвильового"

Товаришко Маро, ще раз і ще раз: воістину прекрасне життя. І коли я умру й на моїй могилі ви положите пучок чебрецю — знайте: я воскрес.

М. Хвильовий. "Арабески"

Абсолютно травневий, соняшний, голубонебесний ранок, здавалося, нічого трагедійного не відчував. Але в душі Хвильового всенародна трагедія знайшла своє місце й вимову. Цього саме абсолютно травневого ранку о 10-ій чи 11-ій годині Хвильовий закликав до себе кількох друзів з ВАПЛіте; частуючи їх чаєм, жартував і, ніби між іншим, вийшов у свою робітню взяти, щоб прочитати свій найновіший твір, яким нібито мав нарешті сплатити давно вимагану данину лінії партії. Від цієї сплати залежало його життя, але він став вище від нього в стратегії боротьби за Відродження свого народу. За кілька хвилин з його робітні пролунав постріл. Друзі кинулись до нього; він сидів коло робочого столу з простреленою скронєю. Кров рясно текла на підлогу, рука з револьвером звисала вниз. На столі лежали короткі листи чи записки. На одній з них дехто встиг прочитати: "Арешт Михайла Ялового це — розстріл нашої генерації. За що?" (Яловий був раніш президентом ВАПЛіте). Чорнобог волів згребти душу і "духової людини". Хвильовий відкупився своїм власним трупом.

Ми з дружиною піднаймали тоді кімнату в будинку "Червоний кондитор" поблизу житлобудинку письменників "Слово". Першу вістку — "Хвильовий застрелився" — принесла Алла Йогансен, дружина поета; (їхня кімната в будинку "Слово" містилася поверхом вище, над кімнатою Хвильового). "Хвильовий застрелився", — ці слова пані Алла мусіла повторити, бо свідомість відмовлялася їх прийняти. На працю я не пішов (а може тоді була неділя? Не пам'ятаю). Самогубство Хвильового защеміло в моєму серці ще болючіше, ніж самогубство старшого брата Олекси в 1928 році. З того болю я пішов навмання мандрувати пустирями ще незабудованих ділянок передмістя Шатилівка. Нарешті сів під побіленою низькою стінкою огорожі навколо будинку "Слово", хотілось, щоб ніхто не бачив... і дав повну волю рясним сльозам та завихреним у крутежі думкам. В цій сидячій позі під стінкою несподівано знайшов мене Федір, ще три роки тому я знав його як однокурсника в університеті (прізвища не пригадаю). Жив він десь на протилежному кінці Харкова, дивно, що забрів так далеко і знайшов мене тут під стінкою. Почали говорити про самогубство Хвильового. Переповнений своїми думками, я жбурнув йому одну зразу: мовляв, світова історія з цього ранку 13 травня розділилась на два періоди — один до пострілу Хвильового і другий після нього. Федір щиро дивувався і сміявся з цих може й надто палких слів; сказав, що за кілька років самогубство Хвильового не залишить по собі й найменшого сліду. Мене то більше допікало заперечення Федора, що я й сам боявся, щоб українцям не вибили з пам'яті те, що записано їхньою власною кров'ю. З тієї досади я ще, здається, додав, мовляв, кров протесту Хвильового значна тим, що він нею точно наголосив найвищий момент голоду й терору в Україні. Куля, що пройшла крізь скроню Хвильового, вразить комунізм як міжнародний ідейно-політичний рух. Отже, це була в самогубця стратегія життя, а не смерті — перед лицем фізично дужчого противника.

Отак необережно виговорившись, я схопився — чи не сексот цей Федір?.. І постарався негайно від нього від'язатися. Пізніше виявилось, що НКВД окутало будинок "Слово" і всю подію цілою хмарою — агентів і сексотів. Воно ж зразу окупувало кімнату з трупом Хвильового й забрало всі передсмертно написані листи.

Остання вимовно-мовчазна зустріч з Тичиною

За день жінки обмили тіло покійника, одягли для похорону. Перед вечором мешкання Хвильового лишилось відчиненим для відвідувачів. Находившись і протуживши цілий день у позаміських пустирях, і я пішов наостанці ввечорі поглянути на тіло Хвильового.

Цілком несподівано в кімнаті на варті коло тіла Хвильового я застав Павла Тичину. Стояв біля ніг покійника в абсолютно нерухомій, немов скам'янілій, як у молитві позі. Вглядався в обличчя лицаря Відродження, якому присвятив був поезію й книжку "Вітер з України" (1924). Не звернув жадної уваги на те, що хтось зайшов у кімнату. Ми не обмінялися навіть кивком голови.

Я пройшов навшпиньках ближче до узголів'я небіжчика, вдивлявся в його обличчя, в ті розкриті брови на білому під чорним чубом лобі, у страшний простріл скроні, затулений марлею, що збагровіла кров'ю. Як відступив трохи назад і крадькома глянув на Тичину — промайнули моментальні згадки, між іншим і про найвищу оцінку поета на варті покійним Хвильовим: "Тичина, — писав кілька років тому Микола Хвильовий, — є одним з найбільших поетів сучасної європейської поезії" (підкреслення Хвильового). Коли говорити про вихід нашої сьогоднішньої літератури на західню арену, то цей розкіш можна дозволити тільки авторіві «Соняшних клярнетів» (М. Хвильовий. Думки проти течії. Харків [ДВУ], 1926, 101 ст.).

Так боронив Хвильовий Тичину від похабних напасників. Найбільший белетрист і найбільший поет були справді наче рідні брати, одного літературного роду й генерації, хоч обидва вони стояли на різних тактичних аванпостах самооборони Розстрілюваного Відродження. Як я виходив обережно, так само навшпиньках, щоб не порушити молитви почесного вартового, — Тичина ще далі кам'янів над Хвильовим.

Що кипіло в голові й серці цього поета на варті біля тіла побратима? Це я побачив лише сорок років пізніше в його рапсодії, як я називаю третю частину його "віршованої трагедії" — поеми "Сковорода". А також у "записі в щоденнику" Дніпровського про неї.

Тієї ночі аж до ранку Тичину змінював на варті біля Хвильового найбільший драматург України — Микола Куліш. І він же разом із вірним Іваном Дніпровським притримували труну Хвильового на авті по дорозі до Будинку літератури. Тут була дуже коротенька зупинка в прискореній (з наказу уряду) процедурі похорону. На почесній варті біля труни тепер стояли знов два найбільші — режисер Лесь Курбас і поет Павло Тичина. Курбас впрост плакав. А на блідому обличчі Тичини, видимо, від внутрішньої напруги, тільки тремтіло пенсне. Більше я Павла Григоровича в житті не бачив. Це було 14 травня 1933 року.

«Запис у щоденнику» Івана Дніпровського 24 травня 1933 року

Тут майже кінчається право мемуарного жанру цього споминкового нариса — Павло Тичина і його поема "Сковорода" на тлі

доби. (Спогади і спостереження). Але, мабуть, не кінчається право поданих у нарисі фактів. Внутрішня нездоланність і принципова творча незалежність Тичини виразно проступила (під захистом тичининських "щитів" конформізму) і в обох перших частинах поеми "Сковорода". В третій, кінцевій частині поеми Тичина вийде на проклямовані ним у поемі "верхівля" своєрідної рапсодії — кульмінації трагедії Розстрілюваного Відродження. Але мені особисто вже не довелося чути з уст поета про цю третю частину його поеми. Павло Григорович одначе подбав про важливішого свідка незалежності своєї поеми. На десяту ніч після похорону Хвильового — 24 травня — поет відвідав свого друга з ВАПЛіте — Івана Дніпровського і приніс рукопис "рапсодії", написаної за "кілька день" з часу самогубства їхнього спільного друга. Дніпровський тієї ж ночі 24. V. 1933 записав у свій щоденник так:

Пізно ввечером — Павло Григорович.

Працює над третьою сценою Сковороди.

Працює уже кілька день із справжнім захопленням.

Працює глибинно — над річчю, безумовно, безсмертною.

...Дуже боюсь, що з легкої руки тих, хто бачив Тичину і не зазірав йому в душу так, як в свою, так і в історію перейде він, як —

Сентиментальна ікона.

Хто наважиться сказати, що

Тичина

Вишенський — Сковорода — Залізняк?

Ця людина має своє могутнє кредо.

Могутній ум.

Любов і ненависть.

Реальність сприймання.

Пророцьке передбачення.

Сила волі.

Упертість.

Іронія.

Скепсис.

Діяпазон:

од сили й жорстокости вождя до ніжності дитини.

Політичний обрй —

марксистська освіта, взята власним розумом.

Філософія в віках і філософія в віки.

Відповідальність за свою епоху...⁵

5. Іван Дніпровський. Запис у щоденнику від 24 травня 1933 р. "Співець нового світу. Спогади про Павла Тичину". Упорядкування та примітки Г. Донця. Київ ("Дніпро"), 1971, ст. 127. Як відомо, Дніпровський, поет і драматург, помер через рік після самогубства Хвильового. Його дружина М. Пилинська надіслала цей запис у щоденнику свого мужа П. Г. Тичині, що зберіг запис в архіві своєї поеми. (Примітка упорядника, ст. 498).

Хронологічно цей "запис у щоденнику", а надто занотована в ньому подія тісно зв'язані з датами самогубства й похорону Хвильового (13 і 14 травня 1933 р.). Тичина читає Дніпровському писану ним "уже кілька день" (отже зразу після і під враженням самогубства й похорону Хвильового) "третю сцену «Сковороди»" (власливо "третю" не сцену, бо сцен у поєми десятки, а певно, третю частину поєми — фрагмент "На горі. Дико. Далеко"). "Сцена" сповнена жахом щойно пережитого. Автор передмови до вищечитованого київського видання поєми безпідставно сугерує ніби мова в записі Дніпровського про фрагмент поєми "Диспут" (ст. 45) і суперечить сам собі, подавши в примітці на ст. 394 дату написання "Диспуту" — 1934, а також спростовання самого Тичини на ст. 227. Отже, погляньмо краще на саму третю частину поєми "Сковорода".

«На горі. Дико. Далеко»

В кінці цієї, мовляв Тичина — "філософсько-історичної драми" — Сковороді (вже ізольованому арештом) вдається одв'язатися від Чорнобога на найвищі "верхівля" свого духа — в надії "відпочити" в повній самотності. Даремна надія! Чорнобог виявився всюдисушим, пригнобив саму природу й Всесвіт і шпурляє їх (як часом у Шекспірових трагедіях) проти самотньої людини. Цей момент розлитого по всій природі зла і жаху з надзвичайною лаконічністю й силою з'являє Тичина уже у вступній ремарці до цілої третьої частини (підкреслення Тичини):

Сковорода, якого переслідує вітер, а з вітром ще щось невидиме.

Дерево самотнє, з переламаною рукою, з горбатим плечем. Листя його у вихорі. А в листі оплески, вереск, рик — мов огненний буран схопивсь в природі. Як скоро буран той розкрутиться назад — все раптом зникає. Лиш інколи — хитрі дзвіночки... І немов би говорити.

Маю велику спокосу навести тут усю третю частину поєми. Але мушу утриматися, бо читач знайде її на стст. 323-331 київського видання "Сковороди".

Впадає в вічі, що останні 13 рядків поєми — оці сповнені розпачу й протесту заклики Сковороди до світу — нагадують мало чи не дослівно заклики Прометєя в однойменній трагедії Есхіла. Їх наведу:

О ніч, скажи!

Ви, гори, хоч промовте! Тиранія
чи воля всім?

Душевний спокій, мир

чи та одвічна боротьба, що кров'ю
нам кропить шлях в будуче?

Ніч, скажи!

Ви, гори, хоч промовте!

Де ж мучитель?

Нікого!

Спить Європа.

Лиш Вольтер

сміється серед тиші...⁶

Так завершився в поемі шлях Сковороди від "Божого ягнати" (у першій сцені поеми) до прометеївського протесту.⁷

А проте, життєві (хоч не естетичні) виміри старогрецької трагедії Прометея менші від новочасної трагедії "духової людини", зокрема — Українського Відродження (за час від Сковороди — до відродженців 1920-1930-их років). Поперше, Зевс не нищив і не знищив життєвого діла Прометея — не одібрав у людей переданих їм Прометеєм вогню й умілостей. Подруге, Зевс не нищив самих людей, опікуваних Прометеєм. Отже, загибель Прометея не даремна, навпаки, смерть Прометея тільки ввічнила діло його

6. У примітці до цієї частини, що їй видавці дали інакший, свій власний заголовок "Друге видіння Сковороди", зазначено: "Подається за рукописом, який зберігся погано, має пропуски". "Серед паперів П. Тичини зберігається аркушик з таким написом:

І сниться йому, немов би десь він на горі.

На горі. Дико. Далеко.

Сковороду переслідує вітер..." (ст. 402).

7. У трагедії Есхіла Прометей гукає на весь світ-всесвіт:

Етере божественний! О джерела рік!

О бистрокрилі вітри й незліченної,

Морської хвилі сміху, Земле, мати всіх,

І всевидючий сонця круг, — вас кличу я,

Погляньте, що — сам бог — я від богів терплю!

Коли Прометей відкинув пропозицію Зевса покаятися за свій вчинок і тим звільнитися від кари, — Зевс знищує невгнутого в'язня землетрусами й вибухами вулканів. Останні слова Прометея:

Всю цю бурю наслав розлючений Зевс,
Щоб мене вжахнути.

О пречесна мати моя, о етере,

Що світлом усіх обіймаєш, поглянь —

Я страждаю безвинно

(Переклад Бориса Тена. Цитовано з "Антична література. Хрестоматія". Упорядкував О. І. Білецький. Київ ["Радянська школа"], 1968, стст. 166, 177).

подвигу. Нарешті, в трилогії Есхіла є натяк на майбутню зміну самого Зевса на краще.

Майже протилежна ситуація і доля в героя поеми "Сковорода" і в сучасників автора поеми та інших мистців Розстрілюваного Відродження. Чорнобог спершу "викинув на смітник", а потім і спалив (характеристично — задля компромітації героя) на руках самого Сковороди його твір — "Утопія. Нова людина". Та й сам народ Сковороди, його "вишнева Україна", в поемі є закладником у пазурях Чорнобога (наприклад, змучена Марія — улюблена колишня учениця Сковороди, і її сестри, що гинуть з голоду). Подібна або й гірша доля спіткала самого автора поеми, Тичину. Йому так дозолили партійною критикою нібито релігійної і "буржуазної" концепції "Соняшних клярнетів", що він сам у самокритичній статті (правда, неопублікованій) розглядав можливість зректися "блаженної пам'яті Сон[яшних] клярнет[ів]. Символізм[у]" (цитовано в примітці до "Сковорода", ст. 394). Ну, а в час писання поеми вже тотально нищено голодом і терором саму українську націю. Такого не знала трагедія Прометєя.

Епілог поеми. І декотрі попередні висновки

І все ж Сковорода, який так надхненно писав про свобідність і всемогутність "духовного чоловіка", в поемі кінчає майже безвихідним хоч повним протесту відчаєм, прометеївським протестом у світ... Тичина ніби відчуває слабкість такого закінчення великого епічного твору. І він тримає напоготові в архіві поеми вірш, що його вперше накреслено водночас із задумом поеми (1920); вірш під заголовком "Будь славна, природо, за все" (1920-1940). Цей вірш (тепер, як поему в основному написано) звучить як епілог поеми. Він дає ніби останній висновок і рішення автора. Вкупі з ним оформлюється в послідовному наростанні основна ідея поеми — сковородинсько-тичининський міт не тільки свободи й незалежності "духової людини", а й її нездоланності. Ця нездоланність уможливорюється завдяки буряній природі Всесвіту, яка не дає тиранії осістися навіки і відкриває перспективу противникам тиранії. Відціля дві останні строфи епілогу:

На горах, в далекім краю
я бачу країну свою —
там вітер нам бурю несе!
Там буря нам бурю несе!
Хай жертви, і кпини, і сміх —
зійти б до верхівлів отих —
туди хай нас буря несе.
Будь славна, природо, за все! (ст. 345)

На невирішену запитальну параболу Сковороди — "душевний спокій, мир — чи та одвічна боротьба?" — Тичина в епілозі ніби відповідає: бурі бур одвічної боротьби.⁸

Сучасники бачили в поезії Тичини "боротьбу за радість". (Кость Буревій так був і озаголовив свій есей про поезію Тичини). Але в поетичній синтезі Тичини нема ні оптимізму ні песимізму — тільки напружений трагізм одвічної боротьби життя проти смерти, життя Всесвіту, який відроджується по кожній "кінецьсвітній" катастрофі (Як каже в поемі Сковороди: "І там, де світ нібито закінчується, там він тільки наново народжується" [ст. 103]).

Ідея свободи і нездоланної незалежності сил духової творчості супроти брутальних у суспільстві сил в поемі "Сковорода" світова і вікова, універсальна. Але спеціально й особливо пекуча на життя і смерть ця ідея у нас на Сході у віковій євразійській "тюрмі народів".⁹ Тичина недарма поклав її в основу свого головного твору. З переходом Євразії на рейки СРСР, а надто під диктатуру Сталіна цей фатально-хворобливий феномен калічення талантів брутальною політичною владою і системою дійшов, сказати б, "ідеального" вивершення. Тичина змалював цей дух зла і смерти в образі Чорнобога (мабуть, на матеріялі Сталіна

8. Подібний мотив звучить в останньому, передсмертному, монолозі Гетового Фавста:

Це верх премудрощів земних:
Лиш той життя і волі годний,
Хто б'ється день-у-день за них

(Переклад Миколи Лукаша. Київ, 1955, ст. 451).

У Шевченка ця думка згідна з Божою волею: "Борітеся — поборете: вам Бог помагає!" У Тичини помічними є закони природи. Його поетично-філософський динамізм нагадує не так революційно-бойову лірику провідника боротьбистів Еплана та йому подібних марксистів — як філософське визначення Геракліта: "Боротьба — батько всіх речей".

9. В цій "тюрмі народів" гнобилось і нищилося з незапам'ятних часів геть аж до часів Тичини чи не більшість творчих геніїв і талантів різних народів, не виключаючи і російського. За прикладами недалеко йти. Ця проблема мучила Олександра Пушкіна, який виміряв і винайшов "поета тайную свободу" і все ж передчасно загинув од кулі. Також передчасно звела в могилу Миколу Гоголя, що серед євразійсько-імперської задухи мусів спалити другу частину "Мертвих душ". Ця задавлена болячка забороняла, кайданила і зрештою передчасно звела в могилу геній Шевченка. Вона ж скручувала в "мертвому домі" каторги геній Достоевського. Нарешті, Олександр Блок, згадуючи перед смертю пушкінський вислів про "поета тайную свободу", за браком тієї свободи як поет помер раніше за смерть фізичну.

та інших шалених царів минулого). Це дивовижна іронія історії, що саме з революціонерів зроджувалися вожді типу Сталіна, які загорілися амбіцією успадкувати і зміцнити всемогутність євразійської імперії Чорнобога. Тому, мабуть, Сталін у неросійських республіках (на відміну від Росії) руйнував не тільки таланти, а й їхні рідні народи. Ім'я Чорнобога вжите дарма. Тиран справді мав якусь особливу (майже диявольську) пристрасть і упокоєння: з ненаситою заздрістю інтелектуального меншевартника і з необмеженою владою в руках — він міг з примхи знищити не тільки талант, а й стерти пам'ять народу про життєвий доробок того таланту.

Яким же чином удалося Тичині оборонити й зберегти віру у власні сили, в життя і світ, щоб понад півсотню років писати "до шухляди" широкозадуману епічну поему про нездоланність "духової людини"? Не думаю, що тільки завдяки тичининським "щитам" (хоч і для них була потрібна сила й талант). Мовляв, поет "обдурив" деспота... Щось незрівняно більше й глибше лежало в основі успіху самооборони поета від зневіри в власні сили, в життя і світ. Цим більшим було в Тичини, як свідчить Дніпровський (див. вище), — "своє могутнє кредо". Інакше сказати, була його здавна, ціложиттєво вироблена поетично-філософська синтеза "Соняшних клярнетів", або клярнетизму (див. попередній нарис цього автора "На шляхах синтези клярнетизму", "Сучасність", 1977, 7-8). Ще не прийшов час точно визначити це "кредо" чи "поетичну синтезу" Тичини хоча б тому, що його багатий літературний архів включно з архівом поеми опубліковано неповно, як показує київське видання "Сковорода. Симфонія". Слушно твердить Олександр Білецький: "«Остаточний» літературний портрет Тичини ще неможливий". Але, каже він, можна виявляти окремі риси на шляху до того портрета чи синтези. Серед них Білецький називає уславлену "до банальности" музикальність, а властиво має на думці панритмізм, бо тут же пише, що ритм поезій Тичини це — "ритм всесвіту", що сама матерія в поета співуча (Олександр Білецький. Зібрання праць в п'яти томах, т. 3. Київ ["Наукова думка"], 1966, (стст. 128, 129). Тут можна б говорити про символіку "світлоритму", беручи на увагу новіші наукові відкриття про світлохвильну і світлоритмічну природу матерії й атома зокрема. Що світлочутливість у Тичини вроджена, видно хоч би з того, що він саме з неї починає свою "Автобіографію": "Пам'ятаю себе в дитинстві дуже рано: мене ще на руках носили. День, теплінь. Світло-зелене віття... блищить вода... Очевидно, це була весняна пора... Щось рухається, коливається, звучить... Тільки одне вловлював: рух і звук... блиск і воду, що пахла свіжістю" (П. Тичина. З минулого — в майбутнє. Статті, спогади, нотатки... Київ, 1973, ст. 6).

З надзвичайною інтуїцією першорядного поета Тичина ніби йде разом або й випереджає наукове відкриття початку 20-ого століття про ритмічну будову матерії і ритмічно випромінювану енергію атома (Плянк, а слідом і світлоквантова теорія Айнштейна).

Одним з попередників Сквороди був математик, фізик і філософ Паскаль (1623-1662. Серед десятків студійних течок в архіві поеми Тичини зберігається течка з написом: Скворода і Паскаль. "Скворода", ст. 365). Паскаль писав про всевіт: "Вічне мовчання цих безмежних просторів жахає мене". В 20-ому столітті виявлено, що "вічне мовчання" в просторах всевіту не існує. Понадто нема його і в поезії Тичини, а астрономи нашого часу з допомогою радіотелескопа слухають, що говорять про себе віддалені галактики і світи. Та ще дотепер у науці лишається загадкою феномену світла та неуявна дистанція, яку проходить світло від найвіддаленіших галактик всевіту. Здається, що поетичний світлоритм Тичини проходить і ці найдальші дистанції. У всякому разі нас вражає в декотрих поезіях Тичини почуття безпосереднього контакту з всевітом і може почасти — навіть із вічністю.¹⁰ Але цей своєрідний "космоцентризм" у поезії Тичини не віддаляється в абстракцію, а поєднується з "антропоцентризмом", з світовідчуттям живої людини; як у вірші, що починається "Люблю астрономію, музику, жінку" (Вибрані твори, т. 1. Київ ["Дніпро"], 1971, ст. 102).

Панмузичність і панритмізм поезії Тичини способом його "симфонізму" включає в себе другий не менш важливий складник його стильової синтези — поетичну параболу.

Запозичений з геометрії старогрецький термін параболу в літературознавстві визначають як "протиставлення для порівняння". Тичина визначає її — як протиставлення *для боротьби*, як "лінії протиборства". Хоч "вони в боротьбі" та ці "ствердження і заперечення, — каже Тичина, — можуть зійтись" ("Співець нового світу", ст. 76). Але "зійтись" — далеко майбутня можливість, бо "вони в боротьбі" і ні в якому разі не символізують капітуляційний компроміс, тільки боротьбу. Ці символічні "лінії протиборства" чи параболи не можуть жити разом, але й не можуть існувати одна без одної. А все ж і ця загадкова символічна параболу — не деміюрг, тільки даність природи. Тому обов'язок людини витримати на своїй "протиборчій лінії", враховуючи сили

10. Декотрі сучасні психологи, критикуючи глухий детермінізм тези Фройда про "інстинкт смерти", вважають, що "шукання символічного безсмертя являє собою аспект людини", "людської природи", "суті психічної цільності" (Robert J. Lifton. The Broken Connection on Death and the Continuity of Life. Нью-Йорк [Simon and Shuster], 1979, ст. 35).

своєї протилежності. Отже, в Тичини парабола — ніби символ всеохопності. І так воно, здається, і є в його світогляді. Наприклад: він не занехав моменту соціального задля національного — і навпаки; знання задля віри — і навпаки; Матерії задля Духа — і навпаки і т. д. Може тільки в параболі життя і смерті, тиранії чи свободи поет тримається лінії життя і свободи, бо тут Чорнобог не знає компромісу. Ці протилежності й контрасти Тичина прагне й почасти вміє охопити способом "героїчного симфонізму" (див. про нього слова Тичини на початку мого другого спогаду "Монолог Сковороди").

Для світоуяви Сковороди теж характеристична ця анти-тетичність будови світу, але його антитеза — це начебто часом нерухомі антиномії. Як людина релігійна він почасти залишає розв'язання антитез на волю Божу.— Де ж Мучитель? — Нікого! — говорить Сковорода в кінцевому монолозі третьої частини поеми (ст. 331). Та в реальному житті Чорнобог не зник сам собою. Бог не знімає з людини обов'язку боротьби, бо, може, для того й існує Чорнобог, щоб людина міцніла в боротьбі. Отже, Тичина не може й не хоче так закінчувати свій великий епічний твір — і своїм епілогом (див. вище) він ніби сам стає на обірвану "протиборчу лінію" свого героя.

Але тут треба зупинитися, бо ця неповна аналіза привела б до ще неможливого, тобто до повного визначення клярнетизму, а від цього треба скромно відмовитися в цьому короткому відступі до висновків. Здається, тут і сам поет дійшов до сучасної людської межі можливого.

Вернімось до закінчення третьої частини поеми. Чорнобог дуже послаблює Сковороду тим, що позбавляє його улюбленої учениці Марії (символ його країни), а натомість підсуває йому "голу панну". Чи ж не символічно це для самого автора поеми? Сталін підсунув поетові замість поетичної слави — славу політичну — лавреата-орденоносця, міністра освіти (пізніше "й президента" — голови Верховної Ради УРСР). Не погодитися на це значило б смерть. Потрапивши в цю пастку, Тичина розпачливо скаржився, що йому одібрано час на працю поета:

"Яка тема для віршованої трагедії!.. ось не знаю, чи встигну... доводиться наздоганяти свої задуми.. де взяти часу?" (Зб. "Співець нового часу" ст. 320). Це в розмові, але також і в листі до В.Калиниченка він пише: "А драматична поема, в якій Сковорода виступатиме лише частково, покищо вилежується в незакінченому вигляді. Яка причина? Часу нема" (Наші публікації, — "Радянська Україна" за 11 березня 1979, ст. 4). Нарешті цей розпач проривається одверто віршем "Непрохані роки" на власне 70-річчя, що його тут випадає ще раз згадати:

Непрохані роки, куди ваші кроки?
Чому не спитались — де краще іти?
А може б, і я всі догнав свої строки,
а потім би й сів повечерять із вами...

І кінцевий рядок:

Приходь, героїчне! Прекрасне, явись!

(Вибрані твори, т. 1, ст. 329)

За шість років до смерти, змучений творчою неволею, хворобами, постарілий поет ще кличе "героїчне" і "прекрасне". Мав їх у недокінченій останнім доторком авторського пера неопублікованій поемі. Кликав хіба її повну, нецензуровану публікацію. Як показують приступні тексти поеми "Сковорода" — Тичина все ж таки, попри всі нечувані "межові ситуації" його часу виборів собі майже повну внутрішню (хоч не зовнішню) незалежність від сталінізму і поетично оформив ідею нездоланності "духової людини" Розстрілюваного Відродження. І при тому всьому нема підстав уважати його за поета антирадянського в сенсі перших конституційних декларацій СРСР. Їх бо потопили в крові самі радянські деспоти-Чорнобоги, а чейже не поет. Якби не занехаяно постанову 20-ого з'їзду КПРС про "ліквідацію культу особи і його наслідків", то не виключено, що архів поеми "Сковорода" був би повністю опублікований і не потрібно було б тут удаватися в трудні документальні розшуки автентично-тичининського поетично-філософського хребта поеми. Але Чорнобог є Чорнобог — він не знає компромісу з життям. Стоїть на лінії смерті — аж поки сам не стане її здобиччю.

Р. С. Можу собі уявити, що сучасники обабіч "греблі" будуть дуже незадоволені. Тут, бо не добачив у Тичині коляборанта сталінізму, бо вважав, що поет не дав затягти себе на ешафот, а пішов у бункер особисто нездоланного творчого духа.

Там — що побачив у Тичині нездоланного противника Чорнобога.

Що ж? Поет ішов своїм власним шляхом, пробивав як міг, кризь непрохідні джунглі нашого 20 століття свою власну стежку. Вона заросла хабазям. Тут тільки спробовано мірою сил і знань розшукати й простежити загальний напрям тієї стежки як-не-як великого поета.

Три шкіци на мистецькі теми

Аркадія Оленська-Петришина

1. СОНЯ ДЕЛЬОНЕ

5 грудня 1979 в Парижі на 94 році життя померла Соня Дельоне, один з найвидатніших мистців 20 століття. Соня Дельоне, родом Штерн, народилася на Україні біля Одеси. Дитинство перебувала в Петербурзі в свого дядька; його прізвище, Терк, знаємо як її дівоче прізвище. Після короткого часу в Німеччині Соня Терк переїхала 1905 року до Парижу, де мала першу одно-особову виставку 1908 року.

Її мистецьку творчість другого десятиліття 20 століття звичайно пов'язуємо з творчістю її чоловіка, Роберта Дельоне, з яким вона одружилася 1910 року. Хоч Роберт вважається впливовішим мистцем, він сам говорив про впливи кольориту Сониних праць на його творчість. Разом з Робертом Соня належала до групи орфістів, що були зацікавлені плоским зіставленням чистих кольорів; це було відходом від тональності нейтральних кольорів, питомої раннім кубістам. Орфістів також цікавило взаємодіяння, відчуття вібрації та зливання кольорів. Колові форми, які переважали в ранніх творах Роберта і Соні Дельоне — їх можна вивести з діяння електричних ламп, — підсилюють враження енергії та радіації з центру форм.

Відмінності в зацікавленнях Роберта і Соні Дельоне стали наявними в 1920-их роках, коли Соня захоплювалася прикладним мистецтвом, та в 1930-их, коли малярство знову стало її головним зацікавленням.

У її пізніших творах форми набирають більшого значення: вони стають чіткішими та драматичнішими, мистець частіше вживає три- і прямокутних форм та присвячує менше уваги нюансам переходів між кольорами. Хоч в її картинах часто є натяки на об'єкти, все ж переважає схильність до безпредметних форм, і саме вони лишаються сильніше в пам'яті глядача. У своїх краєвидах та натюрмортах Соня Дельоне підкреслює геометричні форми баченого доквілля та часто повторює їх у безпредметних ритмах тла. Це особливо вражає в картинах, в яких мистець любить заокругленими формами.

Мистецтвознавці підкреслюють діяпазон зацікавлень Соні Дельоне, що проявляється в застосуванні її образотворчих ідей у

прикладному мистецтві, як от у текстилі та костюмах. У таких її працях вражає відважний підхід, драматичні контрасти форм. Вже в найраніших працях вона обмежує (мінімалізує) кількість геометричних форм, що пізніше стало однією з центральних проблем в образотворчому мистецтві, особливо у 1960-их роках.

Донедавна творчість Соні Дельоне діставала менше визнання, ніж творчість Роберта Дельоне, однак останніми роками її праці здобули належну увагу. Їй присвячують монографії та численні статті, репрезентаційні виставки її творів відбуваються в найкращих музеях та галеріях Європи та Америки. Ретроспективна виставка її творчості відбувалася в Бафало до середини березня 1980; вона має переїхати до інших міст Америки, включаючи Чікаго та Нью-Йорк.

2. ВИСТАВКА МИСТЦІВ З УКРАЇНИ

В галерії ОМУА в Нью-Йорку від 9 лютого до 2 березня 1980 відбулася виставка 20 мистців з України. Виставка включала понад 150 експонатів; перед тим вона відбулася в Мюнхені, Лондоні та Парижі, а після того в кількох містах Америки.

Назва виставки: мистці-неконформісти, — мабуть, має значення тільки в контексті радянської дійсності чи дійсності інших тоталітарних держав. Для західного глядача виставлені твори самі собою не вказують на якийсь протест проти суспільства. Вони перебувають у рамках уже давно прийнятих традицій світового мистецтва 20 століття. Не зважаючи на те, що мистецькі пошуки учасників виставки для багатьох глядачів надто знайомі, виставка була цікавою тому, що вказала на спільні риси в зацікавленнях мистців у світі, а зокрема мистців на Україні, які працюють у несприятливих обставинах, часто без нагоди виставляти свої праці без офіційних санкцій.

На вигляд цілості виставки негативно впливало скупчення великої кількості експонатів у розмірно малому приміщенні галерії. Негативно вражала також сама презентація — багато необрамованих праць, багато з них на тонкому папері. Створювалося радше враження мистецького експериментування учасників для себе.

Велика кількість праць малих форматів (зрозуміло з уваги на важкі проблеми перевозу праць з України), зумовила спосіб оглядання виставки: не схоплення враження цілості, але зближення до поодиноких експонатів, щоб відчутти інтимне діяння окремих творів. Коли все таки взяти виставку як цілість, вражає зацікавлення учасників символістичними або сюрреалістичними образами. Правда, в працях більшості учасників формалістичні зацікавлення часто можна вивести з раннього кубізму, але і в них

часто домінують символічні елементи, вказуючи на ностальгію чи тугу за світом значень поза формальними пошуками. В працях часто помічаються натяки на людські постаті або об'єкти світу людини. Такі праці часто бувають ніби вимудрувані, коли глядач мусить розшифровувати поодинокі емблематичні елементи, щоб збагнути задум мистця, в таких творах не відчуваємо безпосередньої комунікативності образів. У кращих, однак, як у працях В. Макаренка, який належить до найзавершеніших учасників виставки (в нього також важливі сюрреалістичні образи), зорове заангажування безпосередніше, воно виходить поза межі формальних зацікавлень. Два інші учасники, яких також цікавлять евокативні образи та в працях яких чіткіше, ніж у багатьох інших учасників виставки, виявляється їхня мистецька особистість, це В. Басанець та Ф. Гуменюк. У першого з них репрезентаційні (предметові) форми виступають наче у мряці, образи другого дещо надумані, але також виявляють сильне зацікавлення символічними зображеннями.

З уваги на те, що велика кількість учасників виставки була репрезентована малою кількістю (часто тільки одним) творів, у більшості випадків тяжко говорити про особистий мистецький світ учасників. Інші мистці мають кілька праць, але в них не видно єдності стилю. У деяких творах В. Цюпка, наприклад, здається характеристичним дуже інтимне зображення форм, однак це можна сказати тільки про малу кількість його безпредметних праць, інші праці вказують на зовсім відмінне трактування форм. Кількість різних зацікавлень вражає в випадку багатьох мистців, і це не сприяє відчуттю чи схопиту якийсь загальний характер їхньої мистецької особистості.

Один учасник, В. Стрельников (з Одеси), який тепер живе в Мюнхені, має більшу кількість експонатів, тому про його творчість можна мати ясніше враження. Як і інші учасники виставки, Стрельникова ваблять можливості експресії абстрактних форм. У його працях також впадає в око різноманітність зацікавлень, але все ж зауважуємо, що йому найбільш притаманна плоскість форми та перевага пастелевого кольориту. До найособистіших його творів належать пастелеві праці мішаної техніки, виконані на дереві.

Антон (Соломуха) з Києва, який тепер перебуває в Парижі, найбільше зближений до експресіоністичних традицій у мистецтві. З усіх учасників у нього найяскравіша палітра, а в більшості праць зображені фігури або натяки на фігури. Його графічні праці, в яких форми чіткіші, кращі, бо в них ясніше виявляються задуми мистця. Він виставив також низку безпредметних праць, які вказують на його пошуки також і в цьому напрямку.

Відмінно від більшості учасників виставки творчість І.

Марчука вражає тяглістю та інтенсивністю зацікавлення. Мистець уже довгі роки цікавиться символічним зображенням екзистенційних сюжетів, часто пов'язаних з українським буттям. У його раніших працях турбувало переважання образу та почуття; щоб повно зрозуміти твір, треба було йти через розшифрування нюансів образу. У його найновіших працях зорове заангажування стало суцільніше, з'явилася більша легкість та прозорість кольору, більша безпосередність образу. В таких працях як "Минуле" (1977) образ упрощений та діє прямо експресія формальних засобів, як от евокативного кольору, в'яжеться безпосередніше з тематикою твору.

3. ВИСТАВКА ДАРІЇ ДОРОШ

Від 19 лютого до 9 березня 1980 р. в галерії Ейайар у Нью-Йорку відбувалася виставка праць Дарії Дорош. Виставка показує, що за останні кілька років мистець переходить від раніших, інтимніших (легших кольором та форматно менших) праць до матеріяльніших: форматно більших та кольорово яскравіших її сучасних творів. Виставка включала також підготовчі студії, як поляроїдні знятки та ксерографічні композиції. Дорош починає задуми своїх картин головне з краєвидів, які в поодиноких картинах вона зображує в кількох фрагментах чи аспектах. У кожній картині Дорош представляє різні настрої баченого, в таких зближених або віддалених краєвидних фрагментах. У сприйманні цілоти картин це витворює враження зорової мандрівки. Фрагменти різних просторів у картинах натякають на подібні образи в природі, викликають асоціації, приміром, з особливим синім кольором неба чи рослинним оточенням. Деякі картини одначе майже безпредметні, в них затрачується почуття краєвидів та інших об'єктів, а є головне драматична гра поверхні, коли око переходить від форм, які здаються близькими, до тих, які видаються дальшими в просторі.

Нью-йоркська мистецька критика зацікавилася виставкою Дорош і дала їй творам позитивну оцінку.

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ. РИСИ ОБРАЗУ

Іван Чорній

23 травня 1938 року відбувся політичний замах, що його підступно виконав на доручення Москви у Роттердамі більшовицький агент. Його жертвою впав, розірваний пекельною машиною, Євген Коновалець.

Не маємо тут змоги, ані наміру креслити повну силуету Коновальця, обмежимося лише деякими витинками з його такого багатогранного і сповненого змісту, хоч і надто короткого життя. Адже він прожив ледве 47 років.

Село Зашків біля Львова, в якому народився Євген Коновалець 14 червня 1891 року, не довго було осередком життя юнака.

Під час навчання в Академічній гімназії у Львові вирішальний вплив на молодого Коновальця мали дві особи — директор Едвард Харкевич і Іван Боберський — вони визначили дальший життєвий шлях юнака.

Бувши гімназистом, Коновалець захоплювався Ібсеном: "Мене цікавила тут боротьба вищої одиниці з громадою, цікавили мене люди, що шукали чогось нового, а коли гинули, то — чому гинули", — говорив Коновалець про Ібсена. Уже в гімназії Євген Коновалець вибивався серед своїх товаришів, особливо своїм характером. Влучно пише про нього його шкільний товариш С. Чучман:

Струнка постать, продовгасте обличчя, правильні риси обличчя й задумливі очі, що завжди дивились у далеч... він був маломовний, не забирав надто часто голосу ані в наших дебатах, ані дискусіях... не шукав симпатій у товаришів підхліблюванням, чи демагогічними промовами.. не носили ми його на руках як свого трибуна. Однак, ми завжди вибирали його в склад репрезентації, що мала нас заступати... у кожного з нас вироблявся вже ясний погляд на його особу з тим, що він не надуживе нашим довір'ям... бо хоч його аргументація була суворо речева, проте вона спиралася на правних основах...¹

В основу цієї статті покладена доповідь, виголошена 28 травня 1978 р на урочистих зборах у Роттердамі.

1. Остап Грицай. Життя і діяльність Євгена Коновальця до революції 1917 р. — "Євген Коновалець та його доба". Мюнхен, 1974, ст. 23.

Після матури в 1910 році Євген Коновалець записався на правничі студії Львівського університету. У перші роки своїх студій він повнотою присвячується організаторській праці в своєму і в інших селах Львівського повіту, організує Просвіти, влаштовує доповіді, кладучи тривкі основи під розбудову культурного й економічно-господарського розвитку українського села.

Згодом він бере активну участь в українському організованому студентському житті, включається в боротьбу за Український університет з поляками, стає членом управи Українського студентського союзу (УСС), а в липні 1913 року на II всеукраїнському студентському з'їзді у Львові виголошує доповідь на тему "Справа університету".

Боротьба за університет, що тоді поглинала всю енергію і час нашого студентства і нашої парламентарної репрезентації у Відні, що мала людські жертви (вбито студента Адама Коцка), знаходила зрозуміння і співчуття серед наших студентів поза Галичиною, а також поза Україною. З різних міст приходили листи-заохоти, один з таких листів наводимо з деякими скороченнями: "Од щирого серця бажаємо нашим послам, — писали 8 студенток Медичного інституту в Петербурзі, — щоб не падали духом в тяжкій боротьбі за відкриття власного вогнища освіти; нехай не почувать себе самотніми в тій боротьбі, нехай знають, що з захопленням слідкуємо ми за всім, що діється в Галичині, і що кожний їх успіх примушує радісно битися наші серця..."²

Ще будши студентом, Коновалець нав'язує знайомство з українцями з підросійських земель. Тут корені його соборности.

З опублікованих листів Коновальця подаю його характеристику й оцінку тодішніх українських політичних партій:

... Розглянувшись в тодішньому студентському житті, я рішився приступити до четвертої секції (націонал-демократичної). Рішальною для мене була та обставина, що соціал-демократична програма моему світоглядові не підходила, програму радикальної партії вважав я взагалі абсурдною, бо на ділі від програми соціал-демократичної партії різнилася хіба тим, що на всі лади старалася лаяти наше священство, яке в той час у нашому національному відродженні грало величезну роль, та ширила атеїзм, що знову, з уваги на виховні моменти, вважав я в тодішній нашій дійсності надзвичайно погубним. До безпартійних я теж не хотів, бо вважав, що в ті часи така, з боку молодого покоління, нездекларованість є річчю шкідливою...³

2. Осип Зінкевич. Студентські роки Євгена Коновальця. Там таки, ст. 105.

3. Там таки, ст. 96.

Не менше цікавила Коновальця справа військової організації, творення власної української армії. Ще на першому році своїх студій, у 1910 році, він був слухачем на доповіді Пілсудського на тему "Організація стрільців". Коновалець добре знав думки тогочасного нашого молодого покоління, що горіло бажанням мати щось на зразок пізніших Українських Січових стрільців (УСС). Не мало довелось йому вкласти свого організаційного хисту, енергії й аргументів, щоб переконати широкі кола суспільства, головне кола старшої інтелігенції. Для них ідея власного війська була ще незрозумілою і надто далекосяжною, мало не революційною.

Поляки і собі робили все, що було можливе, щоб протидіяти, писали доноси до австрійського уряду в Відні, ширили інтриги, мовляв, українці підуть разом з Росією проти Австрії. Щойно в грудні 1912 року відбулося міжпартійне засідання, на якому вирішено випрацювати статут Українського стрілецького товариства, а вже в 1915 році наші УСС доконали чуда: вони вирішально спричинилися до перемоги під Маківкою і в пізніших боях.

Перейшовши всі шаблі ієрархічної драбини, опанувавши і вивчивши процеси суспільного, громадського і політичного життя, будучи зручним у політичних діях і маючи здібність схоплювати найістотніше і зосереджуватися на ньому, гуртувати людей до праці, Коновалець ще до вибуху Першої світової війни здобув передове місце серед студентства і престиж серед старшого громадянства. У боях під Маківкою в травні 1915 року Коновалець, старшина австрійської армії, потрапляє в російський полон. Спершу перебуває в таборі в Чорному Ярі над Волгою, пізніше до 1917 року в Царицині (нині Волгограді).

З вибухом революції в Росії Коновалець організує Царичинську українську раду, а згодом український батальйон, який перейшов на Україну.

У Києві, в надзвичайних труднощах, Коновалець спершу зформував Галицько-Буковинський курінь, що був зародком пізнішого славного корпусу Січових стрільців. Коновалець оберіг цю бойову одиницю від революційного розкладу, проти якого не встояли інші військові формації. Він надхнув цю бойову одиницю жертвенною відданістю будові нашої державности.

Однією з найбільших заслуг цієї військової формації було уможливлення нашій делегації укласти мировий договір у Бересті в лютому 1918 року. Українська Народна Республіка, визнана де юре Центральними державами, вийшла на арену міжнародної політики.

Про події того часу і політичне зростання Євгена Коновальця дуже влучно писав Микола Ковалевський:

... в цій військовій системі доби Директорії особливе місце займав полк[овник] Євген Коновалець і так звана Стрільцька рада, якою він керував. Галицьке стрілецтво було, так би мовити, основою нашої військової групи... Євген Коновалець почав відігравати досить значну роль вже в перших місяцях революції 1917 року. Він виявив тоді великий організаційний хист, організуючи першу сотню Січових стрільців... Працюючи енергійно, Євген Коновалець досягнув своєю муравлиною працею того, що ця сотня скоро розвинулася в батальйон, а пізньої осені це вже був полк у повному військовому складі. З багатьох поглядів цей полк Січових стрільців був зразковим і став прибічною гвардією голови Української Центральної Ради й уряду... У грудні 1917 року Євген Коновалець уже виріс і розвинувся на революційного діяча з великими амбіціями, з ширшими замірами щодо його участі в тодішніх подіях...

Вроджений конспіратор, він дуже добре організував свою Стрільцьку громаду на час гетьманщини, розташовуючи своїх стрільців невеликими групами в різних кутках України й пов'язуючи їх міцною ниткою з своїм законспірованим штабом. В час повстання (проти Гетьмана) Євген Коновалець став на чолі цілого корпусу облоги гетьманського Києва і був першим комендантом київського гарнізону. На ті часи це було одне з найважливіших становищ у нашій військовій ієрархії... Євген Коновалець мав величезний вплив на головного отамана Симона Петлюру і був одною з центральних фігур тієї політичної групи, яку ми називали військовою і якої експонентом до певної міри був Симон Петлюра...⁴

Січове стрілецтво з його командиром у листопаді 1918 року стало центром протигетьманського повстання. Дальший хід воєнних дій відомий: тяжкі бої і перемога під Мотовилівкою, тріумфальний в'їзд Директорії до Києва.

Товариш зброї, найближчий співробітник полковник Андрій Мельник так характеризує Коновальця:

... Усі ці заходи, всі ці зусилля даного періоду діяльності Січового стрілецтва, спрямовані на рятунок осягів української революції, на рятунок самостійності України, — усі ці подвиги носять печать духу однієї з-поміж нас людини. Нею був полк. Є. Коновалець.⁵

Кінець Першої світової війни і договір у Ризі формально припечатали новий розподіл України, поновне панування чужих, а разом з тим постала серед нас моральна депресія.

У такій, на перший погляд, здавалося б, безвихідній ситуації зароджується вже на початку 1920-их років Українська військова

4. Микола Ковалевський. При джерелах боротьби. Інсбрук, 1960, стст. 539-542.

5. Андрій Мельник. Київ, Мотовилівка — Карабчіїв, де наші серця сповнялись гордоців та радоців. Цит. збірник, ст. 173.

організація (УВО), задумана як збройне відгалуження тодішніх самостійницьких партій, щоб продовжувати далі визвольну боротьбу. Не зважаючи на всі попередні перипетії і поразки, ідея української державности і самостійности була ще надто живою, вони не змогли зломити бойового духа вояцтва і його старшини, тим більше, що ще жевріла іскорка надії на самостійність Галичини, питання якої мала вирішити Рада амбасадорів.

Коли на початках існування УВО до неї належали колишні старшини і вояки, то згодом їх лави почали поповнюватися молодим поколінням, для якого ідея державности вже не була чужою, а особа полковника Коновальця стала легендарною постаттю, символом опору всього українського народу в його боротьбі на всіх чотирьох займанщинах.

Про потребу і завдання УВО Коновалець в одному з опублікованих уже листів від 17. II. 1921 до Січової ради Січових стрільців писав:

... Ми мусимо старатись піддержати вироблений уже погляд у громадянстві про нашу активність, про наше рішуче і консеквентне бажання дійти до раз поставленої мети. Це піддержання нашого престижу як організації потрібне і необхідне нам передусім з огляду на нашу молодшу братію, котрій ніяким нашим вчинком чи поступком не можна відбирати надії, що роля ще наша не скінчена, і тим самим відкидувати її від нас... Необхідне воно нам теж з огляду на наше громадянство як у Галичині, так і на Україні та еміґрації. Громадянство наше, наші політичні чинники мусять з нами як з організацією лічитись, для цього, однак, не вистачить тільки слів, за котрими немає змісту, а треба праці, треба порозуміння між нами, виміни думок...

... Наше громадянство, дезорієнтоване, поділене на різні табори, зневірене дотеперішніми невдачами, є дуже доброю почвою для всякого рода авантюризмів... маючи можливість одержувати автентичні і достовірні інформації з усіх наших політичних центрів, можемо теж дуже легко запобігти всяким авантюричним виступам, а тим самим нашій загальній справі принести багато користи... А щодо політичної ситуації: всяка угодова політика була би для нас убийчою, і тому також в нашій реальній українській політиці справа Великої України і справа Галичини ще довгий час мусить бути ведена окремо і від себе принайменше позірно незалежно. Це однак не виключає порозуміння широких кругів громадянства обох частин відносно на дальшу мету нашої політики і нашого спільного життя...⁶

Серед тодішньої молодшої генерації в лавах УВО, Коновалець набрав рис легендарної постаті. Посередньо це відбито в тому,

6. Листи Євгена Коновальця. Цит. збірник, стст. 242, 243, 254.

як описує свою першу зустріч з ним один з того покоління Зиновій Книш:

Полковник Є. Коновалець зробив на мене враження зовсім інше, як я сподівався. До того часу я навіть на фотографії його не бачив, і здавалося мені, що побачу людину типу Головінського [крайовий комендант УВО після виїзду Коновальця до Відня, замордований пізніше поляками] з гострими й енергійними рисами обличчя, владним тоном голосу, одним словом, усіблення влади і рішучості. Замість того стояла передо мною людина спокійна, що нічим особливим не відрізнялася від других, любила пожартувати і посміятися...⁷ Сила чару і вплив індивідуальності полк. Коновальця полягали саме в його природній і не вимушеній поведінці — нічого в ній не було робленого, нічого силуваного, а проте кожен відчував, що стоїть перед винятковою людиною, що їй не дарма добровільно корилися чільні і відважні галицькі і наддніпрянські старшини і що її недаром обрали на свого начальника у війську й висунули потім на керівника спершу військової й пізніше політичної організації...⁸

За перших років її діяльності політичною базою УВО були українські партії й уряд Західньо-Української Народної Республіки в екзилі. Це змінилося в зв'язку з рішенням Ради амбасадорів у березні 1923 року. Політичні партії під Польщею бажали вести т. зв. реальну політику, тобто пристосовуватися до політичних обставин у Польщі. У наслідок такого становища УВО опинилася без ідеологічно-політичної платформи.

Тим часом, зокрема на еміграції, в Чехо-Словаччині, починає формуватися націоналістичний рух, який міг стати якоюсь мірою конкурентом УВО. У цьому русі домінував наддніпрянський елемент, якого бракувало в УВО.

У 1922 році постає Група української національної молоді у Йозефові, а в 1925 Леґія українських націоналістів у Подебрадах. У Львові 1926 р. постає Союз української націоналістичної молоді.

Полковник Є. Коновалець що, зрозуміло, покладав велику вагу якраз на політичну базу і мав у плянах поширити акцію на українські землі під московсько-більшовицькою займанщиною, робить наполегливі заходи в напрямі порозуміння між цими групами й організаційного їх пов'язання з УВО. Тут знову виявився організаційний хист полковника: йому пощастило зібрати і пов'язати досить різномасні націоналістичні групи, а також окремих людей. Це було дуже складне завдання в умовах розсипаної і розсвареної еміграції. 1929 року відбувся I конгрес українських націоналістів, на якому створено ОУН. Головою Проводу обрано

7. Зиновій Книш. Дрижить підземний гук. Вінніпер, 1953, ст. 119.

8. Зиновій Книш. Євген Коновалець в очах молоді й генерації УВО. Цит. збірник, ст. 287.

Коновальця.

Концепційно ОУН мала вести політичну діяльність, а УВО бойові справи, тобто бути збройним відгалуженням національно-визвольного руху. Але ОУН мусіла зразу піти в підпілля, а УВО перетворилася на бойовий і військовий реферат ОУН.

Як сприйнято постановня ОУН на рідних землях, про це свідчить один з учасників I конгресу Степан Ленкавський:

... У крайових націоналістичних кадрах — як у низових, так і в провідних — заснування ОУН, очолення її полк. Є. Коновальцем і спрямування її на близький до УВО революційний шлях відчувалося як радісне зрушення вперед...

Перед Крайовою Екзекутивою ОУН стало на всю широчінь пекуче завдання: вихід нової організації націоналістичних активістів на політичну арену має бути відчутним для ворога як удар, а для широких мас власного громадянства як прихід нової політичної сили...⁹

Не будемо перелічувати і називати бойові дії УВО і ОУН, політичні акції в Галичині й на еміграції, хоча їх було багато і вони мали чималий політичний резонанс як серед нашого народу, так і в чужому світі, серед прихильних нам кіл і серед ворогів. Не згадуємо тут заходів, що їх уживав полковник, щоб ширити клітини ОУН на еміграції, а особливо, щоб розбудувати зв'язки ОУН на Центральну Україну. Не будемо характеризувати його шукання шляхів і засобів у підготові до остаточного змагання з ворогом, політичні акції на форумі Ліги націй у Женеві, подорож по Північній Америці. Працював Коновалець саможертвовно, виконуючи часто звичайну чорну роботу, осамітнений, переслідований і гонений ворогами. Дії ОУН на рідних землях, політичні акції на еміграції в перспективі Другої світової війни тривожили наших ворогів. Коновалець був свідомий, що доля України вирішуватиметься в Києві, а не у Львові, він дуже добре орієнтувався в ситуації України під більшовицьким режимом і в "надії проти надії" за всяку ціну намагався встановити зв'язок з патріотами на схід від Збруча. Якраз це використав ворог для підступного вбивства. Це не вперше більшовики застосували вбивство як політичний інструмент.

Снувати здогади про те, як розвивалися б політичні події на Україні під час Другої світової війни, коли б жив Коновалець, справа безпредметна. Одне здається мені певним: авторитет полковника Коновальця зберіг би єдність ОУН.

9. Степан Ленкавський. Націоналістичний рух на ЗУЗ та 1-ий конгрес Українських націоналістів. Цит. збірник, ст. 424-425.

З історії українсько-литовських зв'язків

Альбертас Герутіс

Хоч Литва здійснила свою незалежність, проголошену 16 лютого 1918 р., але країні не вдалося запровадити свою державність на всіх своїх спадкових землях. У наслідок підступних дій Пілсудського, польського маршала, який сам був родом з Литви, вікову столицю Литви — Вільнюс у жовтні 1920 р. відірвано від країни. Ніби через військовий бунт з генералом Желіговським на чолі, на ділі інсценізований самим маршалом Пілсудським, полякам удалося захопити місто. Повних 19 років, до жовтня 1939 р., столиця Литви перебувала в польських руках. Повернути захоплену столицю стало проголошеною метою литовської державної політики. Невпинно шукано засобів і шляхів для того, щоб знайти спільників, які могли б бути помічними в прагненні литовського народу. Тому цілком нормально навинулася думка встановити зв'язки з українцями західніх земель, які також упали були жертвою польської експансії.

Точчасні обставини призвели до того, що наша співпраця була спрямована виключно проти Польщі. Ті часи — це вже справа історії. Після Другої світової війни стосунки ґрунтовно змінилися. Як литовський, так і український, а також і польський народи стали офірою радянської системи. Звідси потреба всіх неросійських народів об'єднати їхні змагання за повернення втраченої свободи.

У час литовської незалежності між Литвою і советизованою Україною існували офіційні стосунки до 30 грудня 1922 р., коли Україну присилювано стати частиною радянської федерації.

Читачів напевно цікавитиме довідатися, що в ті роки між Литвою і Радянською Україною укладено кілька договорів. Перший договір, з датою 28 січня 1921 р., встановлював можливість вибору бути підданими литовської держави литовцям, які жили на землях української держави. Договір був складений литовською, українською і російською мовами. Назва договору звучала українською мовою так: "Угода між Українською Радян-

Стаття заслуженого литовського політичного діяча і публіциста Альбертаса Герутіса, що тепер живе в Швейцарії, була прочитана як доповідь на зборах перед українською громадськістю. Друкується з незначними скороченнями.

ською Соціалістичною Республікою і Литовською Демократичною Республікою про порядок оптації литовського громадянства". Ще цікавіше, 14 лютого 1921 р. в Москві підписано мирний договір між Литвою і Радянською Україною, хоч між обома народами ніколи не існувало стану війни. Підписання цього договору треба справді розглядати як акт взаємовизнання двох держав. Договір упорядковував між іншим репатріацію литовських громадян, яких події Першої світової війни занесли на Україну, і повернення литовського майна, що було евакуйоване під час війни на українські землі. В роки Першої світової війни на Україні знайшли захист кілька тисяч литовців, а були литовці, які оселилися на Україні ще раніше. Зокрема литовська колонія в Одесі становила собою рухливу групу, члени якої розвинули активну національно-творчу працю. Наприклад, юрист Міколас Слежевічюс, який 1918 р. став прем'єр-міністром відновленої литовської держави, мав диплом Одеського університету. Багато молоді їхало на студії до університетських міст, таких як Київ і Львів; багато з цих людей пізніше відігравали провідну роль в громадському житті литовського народу.

5 квітня 1922 р. підписано в Харкові додаток до мирного договору між Литвою і Радянською Україною. Українську сторону репрезентував Яків Істомин, а литовську — Вітавас Мошінскіс, який виконував обов'язки литовського посла при українському уряді. Мошінскіс 1918-1923 рр. був професором харківського Технологічного інституту, а пізніше — Державного університету Литви. Якийсь час мені довелося студіювати разом з його двома синами в Берліні. Обидва розповідали мені з захопленням про своє життя на Україні, обидва були переконані приятелі українського народу. На початку литовської незалежності в Одесі постав литовський консулят.

Після цього відступу звернуся знову до Західної України, з якою мені судилося ввійти в зв'язок, зустрічаючися з деякими її мешканцями.

У своєму архіві я знайшов кілька документів, які говорять про одну організацію, яка сьогодні напевно мало кому відома. Йдеться про Комітет поневолених Польщею народів. Коли саме створено комітет, мені тепер важко встановити. Комітет напевно існував 1924 року. 4 жовтня того року відбулося його пленарне засідання. До комітету входили чотири народи, які себе вважали за поневолених Польщею, а саме литовці, українці, білоруси і німці. Представників цих народів звело до купи спільне бажання відокремити від польської держави заселені ними землі. Для цього треба було скоординувати політику, треба було довести світові до відома факт гноблення Польщею їхніх народів. Засідання комітету відбулося в Берліні, і протокол підписали

представники всіх чотирьох народів. Від німців фігурував адмірал Кюзель, від литовців — професор Л. Вайльоніс, від українців — В. Бандрівський, від білорусів — В. Ластовський.

З приступних мені документів випливає, що деякі литовські інституції в 1920-их рр. утримували зв'язки головне з тими західньоукраїнськими колами, які групувалися довкола Петрушевича, голови уряду Західньої України в екзилі. В той час — 1926 р. — Петрушевич перебував у Берліні, і з ним безпосередньо або через його уповноваженого Володимира Бандрівського плекало контакти литовське посольство в Берліні. З однієї завжди тогочасного завідувача консульського відділу при посольстві в Берліні — Юозаса Урбшіса — який був, до речі, міністром закордонних справ уліті 1940 р., коли Радянський Союз ввів свої війська в Литву.— випливає, що Петрушевич користувався литовським паспортом: Примітка Урбшіса, датована 15 липня 1926 р. звучить так: "Сьогодні я продовжив важність паспорта пана Петрушевича до 30 грудня 1926 р."

З матеріалів у моїх архівах показується, що в 1925-1926 рр. друга західньоукраїнська група почала щораз більше викликати зацікавлення як литовських установ, так і офіційних закладів — а саме — Організація українських націоналістів. В одному документі, що характеризував поодинокі політичні течії в Західній Україні, згадується, що між західніми українцями є пропольські, проросійські і навіть прорадянські діячі. Далі в документі говориться:

... як найсильніший напрям треба назвати національно-незалежницький, вороже наставлений проти поляків і росіян, виразником якого є Організація українських націоналістів. Цей політичний рух розвинув протягом останніх років велику і чимраз ширше розбудовану політично-пропагандивну діяльність як за кордоном, так і в Західній Україні. Організація українських націоналістів постала з Української військової організації, для якої вона тепер творить фасад. У самій країні, головне в Західній Україні, організація [ОУН] діє нелегально і її членів Польща сильно переслідує. Її активність у країні позначає багато політичних процесів, замахів на представників польського уряду і на польське урядове майно, а також боротьба проти більшовизму.

У проводі цього руху і Організації українських націоналістів стоїть полковник Коновалець, якому підлягають як фахівці поодинокі дорадники і заступники в різних областях. У поодиноких державах організація втримує своїх довірених працівників і представників, які працюють для цього руху у різних формах. Крім того, майже в кожній країні заходами організації з'являються пресові органи. У Женеві українські повідомлення виходять у світ по-французьки і по-українськи.

На кінець ще одна цитата з документу:

У Німеччині з доручення організації створено Українське бюро, що розвиває жваву пропагандивну, публіцистичну і видавничу діяльність.

Мені припало мати справу з співробітниками цього Українського бюро, коли я прибув до Берліну восени 1928 р., спочатку як кореспондент литовської газети "Летувос айдас". Пів року пізніше мене призначили на кореспондента литовського урядового пресового агентства "Елта". Агентство становило відділ литовського Міністерства закордонних справ. Уже в тимчасовій столиці Литви Кавнасі я, крім студій, працював у пресі і зміг установити досить близькі зв'язки з деякими литовськими політичними колами. Спрямовання мені дав між іншими д-р Юозас Пуріцкіс, колишній міністер закордонних справ, провідний публіцист, який щільно співпрацював з парамілітарним об'єднанням "Шавлю саюнга" (Стрілецьке об'єднання). Уже тоді мені було відомо, що Пуріцкіс належав до зав'язаних приятелів щільної співпраці з українцями. Перед моїм від'їздом до Берліну я мав докладну розмову з Пуріцкісом. Він утаємничив мене в свої зв'язки з українцями.

28 січня 1928 р., тобто того ж року, коли я поїхав до Берліну, в Кавнасі засновано Литовсько-українське об'єднання. До нього ввійшли також українці, які перебували в Литві. Метою об'єднання була розбудова співпраці між литовцями і українцями. Членами-засновниками об'єднання була група литовців, які відігравали провідну роль у суспільному житті Литви і які працювали на повернення столиці. Я вже згадав Юозаса Пуріцкіса, колишнього міністра закордонних справ і провідного журналіста. Далі треба назвати Міколаса Біржішку, професора Кавнаського університету, який був довгі роки президентом національної організації "Об'єднання для визволення Вільнюсу". Треба також згадати професора Людаса Вайльоніса, відомого ботаніка, і Вінцаса Давдзардіса — обидва провідні діячі в литовському "Стрілецькому об'єднанні".

Члени названих організацій — "Об'єднання для визволення Вільнюсу" і "Стрілецького об'єднання" — включилися в співпрацю з західноукраїнцями, де вони виконували ту працю, яку офіційні, урядові установи виконувати не могли.

Восени 1928 р., коли я приїхав до Берліну, єдиним українським партнером для литовських інституцій була очолена полковником Коновальцем організація. Зі співробітниками Петрушевича зв'язків уже не мали ні литовські установи в Берліні, ні я як журналіст. Треба додати, що українські установи в Берліні одержували також литовську фінансову допомогу через посередництва литовських "Стрілецьких об'єднань". Самозрозуміло, це було таємною справою. Ішли поголоски, що річна виплата

сягала 40 тис. літів у литовській валюті, що дорівнювало 4 тис. золотих доларів.

Приїхавши, я відвідав Українське бюро в Берліні-Вільмерсдорфі, Мекленбурзька вул., 73. У тих самих приміщеннях містилася Українська служба преси. Українець, з яким я найбільше мав справу, звався Сидір Чучман; як він мені сказав, під час короткого тривання української держави він був на дипломатичній службі в Відні. Чучман був упроваджений у литовське посольство в Берліні і час від часу відвідував його, найчастіше прийманий військовим аташе полковником Казісом Шкірпою. Протягом мого мало не чотирирічного перебування в Берліні я майже не мав контактів з полковником Коновальцем. Його особу оповивала якась таємниця, і припускалося, що він багато роз'їжджає, не тільки в Європі, але й у Сполучених Штатах Америки і Канаді, де він утримував зв'язки із своїми українськими земляками. Полковника Коновальця вважали за незаперечного провідника Української військової організації (УВО), яка працювала законспіровано, і в наших розмовах з українськими партнерами було прийнято не ставити прямих питань про місце його перебування і працю. Назовні він виступав як керівник Українського бюро в Берліні. Скоро після мого приїзду до Берліну полковник Коновалець переїхав з Берліну до Женеви.

З другого боку було більш-менш прилюдною таємницею, що заангажовані в Берліні українці втримували зв'язки з певними німецькими установами. У німецьких інтересах було підтримувати войовничий український рух. Звісно, мені не було відомо, як далеко заходила співдія українців з німецькими установами.

Мій зв'язковий п. Чучман був родом з Західньої України. Мене як кореспондента цікавили його відомості з України, і ми вимінювалися інформацією; новини про діяльність українців я передавав до литовського телеграфного агентства Елта, яке їх передавало далі. В берлінських українських пресових бюлетенях я вмістив кілька звітів про Литву. Ми зорганізували в Берліні кілька спільних вечорів, на які запрошувано студентів обох народів.

Під час мого перебування в Берліні п. Чучмана запрошено до Литви. Це припало на кінець жовтня — початок листопада 1930 р. 31 жовтня в залі литовського "Стрілецького об'єднання" в Кавнасі відбулися великі пропам'ятні збори, якими відзначено українську державність; з промовами виспунили Міколас Біржішка, президент Литовсько-українського об'єднання, і гість з Берліну — п. Чучман. Лунали пісні в виконанні литовських оперових співаків, звучала українська бандура. У церкві св. Вітовта в Кавнасі, священиком якої був Тумас-Вайжгантас, дуже популярний письменник, відправлено Службу Божу в пам'ять поляглих в боротьбі за волю України. Другу Службу Божу відправлено в

православній церкві.

Вістки, що до нас у той час (1930) доходили, приголомшували. Польський уряд провадив т. зв. програму пацифікації. За привід правили акції Української військової організації проти польських установ, також деякі замаху. Проти польського терору заперестували українські єпископи, жіночі організації та ін. Усе це давало багатющий матеріал для моєї інформативної праці з Берліну: так литовська громадськість довідувалася про ці події.

Крім п. Чучмана, про якого я зберігаю найкращі спомини (я довідався, що він загинув під час Другої світової війни в Берліні), я втримував зв'язки також з кількома іншими українцями. Між ними був ротмістр Ріхард (Ріко) фон Ярій. Це теж була цікава особа: завжди елегантно вдягнений, плеканий, середнього віку пан військової постави. Його дружина була німкеня, здається, заможного аристократичного роду. Подружжя Ярих жило в віллі в Фалькензее, багатому передмісті Берліну. Яку роль Ярій відігравав в УВО, точно відомо не було. Припускали, що він був заступник Коновальця.

В опублікованій 1931 р. в Варшаві книжці М. Фелінського "Les Ukrainiens dans la Pologne restaurée" (Українці в відновленій Польщі) (В-во "Institut Polonais de collaboration avec L'Étranger" сказано:

Не треба, звичайно, забувати, що провідник УВО, навіть після візду Коновальця до Женеві, має своїм осідком Берлін. Представником Коновальця в Берліні є керівник генерального штабу УВО, кол. капітан Ріхард Ярій. З другого боку, стосунки керівників УВО з німецькими офіційними середовищами — секрет Полішинеля.

Я теж міг здогадуватися, що капітан фон Ярій відігравав важливу роль в Українській військовій організації, але про це не говорилося прилюдно. 6 червня 1933 р. тогочасний литовський міністер закордонних справ д-р Довас Завнюс писав до д-ра Юргіса Савліса, посла в Берліні, що "довіреною особою тієї української групи, з якою ми втримуємо зв'язок, є пан Ярій, Берлін, Фінкелькруг, Бургунденштрассе". 1933 р. мене вже не було в Берліні, але з листа міністра закордонних справ впливає, що литовські установи дали підтримували свої контакти з українцями з організації Коновальця.

У Берліні я зустрічався серед інших також з професором Зеноном Кузелею, що був головою об'єднання чужоземних кореспондентів у Берліні. Крім політичної і публіцистичної праці на добро української справи, він працював в Українському науковому інституті в Берліні. Ще за мого перебування в Берліні Кузелею запросили до Сходознавчого інституту при Берлінському університеті.

Я покинув Берлін навесні 1932 р. Тим закінчилися мої прямі зв'язки з українцями, але не надовго. Несподівано я знову зайшов у контакт з українцями і з Україною 1934 р.

1934 р. групу литовських журналістів, а серед них і мене в ролі пресового радника при губернаторові автономної Мемельської області, запросили до Радянського Союзу. Ми прибули туди напередодні свята 1 травня і мали змогу бути присутніми на грандіозній військовій параді та оглянути радянську столицю. У Москві ми перебували разом з нашими латвійськими й естонськими колегами, але радянські чинники трактували нас, литовців, упривілейовано, бо взаємини між Литвою й Радянським Союзом вважалися за "традиційно дружні". Литовську групу запросили на Україну, до кавказьких республік Азербайджану й Грузії, з Батумі ми попливли кораблем до Криму і через Україну повернулися до Москви і Ленінграду. Тоді столицею Радянської України був Харків, і ми затрималися там на короткий час.

Учасникам нашої подорожі було відомо, що Україна перебувала в процесі колективізації. Але мало відомо було про попередні масові депортації українських селян. До нас дійшло дещо про голод, який радянський уряд спричинив навмисне, щоб зламати спротив селян. Нам показували величезні заводи, які 1934 р. виглядали ще доволі примітивно. Але щойно після наших повторних упертих домагань нам показали один єдиний колгосп. Ми змогли встановити, що це були не українські селяни, а німецькі поселенці. Правдоподібно колгосп вважали взірцевим.

Мені залишилося в пам'яті, як якась українка в їдальні одного заводу зі сльозами в очах скаржилася нам, що вона на обід одержала "гнилі помідори". Здається, нам вдалося здобути довір'я шофера, який нас розвозив. Коли ми одного разу опинилися з ним на якийсь час сам-на-сам, ми почули таке від нього: "Аби нам тільки зброю дали — тоді ми їм покажемо!"

Повернувшись зі своєї великої подорожі через величезні простори Східної України, я несподівано знову мусів податися в дорогу, цього разу — в Західну Україну. На початку осені 1934 р. мій шеф, губернатор Мемельської області, д-р Йонас Навакас, послав мене на поїздку до Польщі. Через те, що литовсько-німецькі стосунки в Мемельській області були досить напружені, мені доручено дослідити польсько-німецькі взаємини в Польщі, особливо в Горішній Сілезії і в Данцігу. Між Польщею а Литвою тоді не було дипломатичних зв'язків — у наслідок конфлікту за Вільнюс. Але з уваги на мою делікатну місію я одержав все ж таки дозвіл відвідати Польщу. Хоч до моїх завдань не входило шукати контактів з українцями, я скористався з цієї рідкої нагоди, щоб відвідати і Львів. До речі, в Данцігу й Львові поляки за мною відкрито слідували! У Львові я склав візиту редакції газети "Діло"

на Ринку, ч. 10, і відбув докладні розмови з деякими редакторами, між ними і з головним редактором, ім'я і прізвище якого як я пригадую, було Василь Мудрий.

Тому що кордон між Литвою і Польщею був герметично закритий, я вибрав для в'їзду сілезьке місто Катовіце. Повертався я вирішив через тодішній литовсько-польський кордон, маючи намір провести кілька днів у Вільнюсі. Уперше я побачив старовинну литовську столицю, і краса її мене цілковито полонила. Самозрозуміло, в Вільнюсі я відвідав литовські організації і пов'язався з багатьма литовцями.

Тут сталося щось цілком непередбачене. Мої земляки втаємничили мене в те, що між литовцями в Вільнюсі криється кілька українців, яких розшукують польські установи. Не забуваймо, що на Західній Україні далі існувало велике напруження.

Литовці в Вільнюсі скористалися з того, що між ними опинився земляк з вільної Литви, і попросили мене, як тільки я повернуся додому, поінформувати відповідні установи про те, що один українець таємно перейде демаркаційну лінію між Литвою і Вільнюською областю (тоді кордон звали демаркаційною лінією, бо Литва цього кордону не визнавала). Моїм завданням було поінформувати відповідні литовські установи про те, коли і коло якого кордонного знаку цей українець переходитиме в Литву.

Своє завдання я виконав; пізніше я довідався, що українцеві пощастило дістатися на литовський терен.

Треба ще згадати, що в Кавнасі тоді перебував кілька років один західній українець. Його звали Бартович, і він був представником тієї організації, якою керував полковник Коновалець. Бартович користувався литовським паспортом. Але таким паспортом користувався не тільки він. Полковник Коновалець також мав литовський паспорт. Між двома світовими війнами доля людей без державної приналежності була незavidною. З погляду свободи переїзду тогочасні обставини були багато гірші, ніж сьогоднішні. Посідаючи литовський паспорт, Коновалець мав змогу вільно подорожувати.

Повернуся до українця, який щасливо опинився в Литві. У Кавнасі дійшли висновку, що далі його перебування може бути зв'язане з певним ризиком. У місті працювали польські агенти, які могли б пронюхати про цього українця-підпільника. Тому вирішено його переправити до Клайпеди (Мемелю). У минулому це був німецький район, і під литовським пануванням він мав автономію. А я в цей час якраз працював у Клайпеді! Так сталося, що одного дня до мого бюро при губернаторові Клайпедського краю з'явився той українець. На жаль, не можу розшукати в моїх записках його ім'я. Добре пригадую, що це був молодий чоловік, гарний на вигляд. Він пояснив, що студював хемію в Вищій техніч-

ній школі в Данцігу. Тепер він мав намір шукати праці. Я звернувся до директора мемельської філії литовського банку Вітаваса Статкуса з проханням примістити молодого українця на якусь відповідну працю. Директор склав рекомендаційного листа головному директорові місцевої целюльозної фабрики. Я подякував йому, але запитав, чи лист справді досягне своєї мети.

— Ще б пак! — була його відповідь. — Лист має вартість 6 мільйонів літів. Стільки кредиту має фабрика в нашому банку. (Це дорівнювало одному мільйонові доларів).

Я передав лист моєму українцеві, а кілька днів пізніше до мене дійшло, що він дістав працю хеміка на фабриці. Я був дуже радий. Цікаво, де сьогодні цей колишній молодий студент, якщо він пережив бурхливі роки війни.

Але це не був кінець моїх стосунків з українцями. Восени 1935 р. я провів кілька місяців у Женеві, а літом 1937 р. мене послали туди настало як члена постійної литовської делегації при Лізі Націй.

Ще перед моїми поїздками до Женеви я довідався, що д-р Довас Завнюс, литовський міністер закордонних справ у 1929-1934 рр. мав неприємності внаслідок його зустрічей у Женеві з полковником Коновальцем. Перебуваючи в Женеві на сесії Ліги Націй, Завнюс прийняв Коновальця в своєму готелі. Про зустріч довідалися поляки, правдоподібно через порт'єрів готелю, які інформували розвідку. Польська преса розвинула широку кампанію проти литовського міністра закордонних справ, і полякам навіть удалося вмістити обвинувачення на сторінках кількох, щоправда, — другорядних — женецьких пресових органах. Йому закидали, що він утримує зв'язки з "відомим убивцею", як окреслювали полковника Коновальця. Якраз у цей час у Польщі зроблено кілька замахів, виконавці яких, за польськими даними, нібито були українські терористи, що діяли з наказу Коновальця. Польська кампанія цькування поставила литовську дипломатію в прикре становище. Звісно, не можна було довести участі литовців у замаху, але рішення литовського міністра закордонних справ зустрітися з полковником Коновальцем у готелі було необережне, бо ж ледве чи не кожний працівник у женецьких готелях був, так би мовити, оком чиеїсь таємної служби.

Від цього випадку литовській урядові установи вирішили поводитися обережніше з представниками українських військових угруповань.

Живучи в Женеві, полковник Коновалець мав труднощі з міськими установами, особливо від того часу, коли членом міського уряду став комуніст Ніколь. Коновальцеві відмовили права перебувати в Женевському кантоні, поза всяким сумнівом, під тиском з радянського боку (Москва тоді стала членом Ліги

Націй), але, мабуть, також на домагання поляків. Він переселився до сусіднього Ваадтського кантону.

Бувши в Женеві, я відвідав полковника Коновальця в Ко над Монтре. Це була моя перша докладна особиста розмова з полковником. Він прийняв мене в одному готелі в Ко. Одягнений у лижварський одяг, засмаглий від зимового сонця, Коновалець робив враження якогось туриста, який проводить тут свою відпустку, відпочиваючи серед красот природи над Женевським озером. На ділі цей великий український патріот не дозволяв собі й тут на відпочинок. Він був добре поінформований про мету моїх відвідин, говорив — на мій погляд — одверто про справи, які нас звели. На мене він справив враження особи ясної думки й великої енергії, особи, що не відступала перед ніякими труднощами. Упадало в око, що він був людиною військового вишколу, добре обізнаною з конспіративними методами праці. Наша розмова тривала ціле пообіддя, і ми попрощалися як добрі друзі, між іншим ще й тому, що полковник був добре обізнаний на моїх попередніх зв'язках з його земляками.

Це була моя перша і єдина наперед узгіднена зустріч з полковником Коновальцем. Поза тим зв'язок з ним утримувано головне через один литовський консулят.

Минуло кілька місяців. У травні 1938 р. потрясла всіх, хто знав полковника, жахлива вістка, що він упав жертвою замаху в Роттердамі 23 травня 1938 р. Стало відомо, що його вбив агент ГПУ. Виявилось, що Коновалець наладнав зв'язок з одним земляком з радянської частини України. Вони зустрічалися кілька разів. При зустрічі 23 травня 1938 р. у Роттердамі цей зв'язковий передав полковникові пакунок. При виході з кафе пакунок, в якому містилася часова бомба, вибухнув. Полковник загинув на місці. Зв'язковий виявився агентом радянської таємної служби. Він утік на радянському кораблі, що з великим поспіхом відплив з Роттердамського порту.

Так скінчилося життя людини, що мала в міжвоєнний період великі заслуги в змаганні за волю українського народу. Мені пощастило втримувати зв'язки, а до певної міри і співпрацювати з ним і з деякими з його співробітників. Моя роля в цій співпраці була, як це з моїх описів випливає, досить скромна. Все ж таки мені вдалося хоч якоюсь мірою зробити і свій малий вклад у співпрацю наших двох народів.

Конституювання нової класи

Леонід Плющ

СРСР — ВЕЛИКЕ «ПОТЬОМКІНСЬКЕ СЕЛИЩЕ»

Якщо порівняти звичаї та характеристичні риси старої, Сталінової бюрократії з сучасними тенденціями нового технобюрократичного ладу, що встановлюється й конституюється, тобто — з тенденціями нового панства, то можна помітити не лише спадковість, а й розрив між ними; бо й сама спадковість містить у собі розрив, бо є наслідком домовлености між різними панівними верствами суспільства, які мають протилежні інтереси й спонуки. Усе це відбувається на тлі тотальної кризи суспільства та в контексті всесвітньої науково-технічної революції.

Головна суперечність сучасного радянського суспільства впливає з "інформаційного вибуху", "інформаційно-організаційної" природи науково-технічної революції та дезінформаційної природи радянського ладу, що його головними принципами в керуванні суспільством є промовчування (таємність на всіх щаблях і в усіх галузях), свідоме викривлення інформації, використання всіх комунікаційних каналів задля демагогії. Маніпулювання масами, масовою свідомістю здійснюють головним чином за допомогою препарованої, фільтрованої та викривленої істини. Дезінформаційна суть радянського ладу докорінно пов'язана з іншим наріжним його каменем — волюнтаризмом супроти природи, соціуму, особи, волюнтаристичним ставленням до законів їхнього існування. (Проте, волюнтаризм супроти природних законів не завжди заважає користатися з них, так само, як магізм гітлерівців не заважав їм використовувати науку задля "магічних" завдань).

У біології радянський волюнтаризм висловлений мічурінським гаслом: "Ми не можемо чекати на ласку від природи, взяти її силою — ось наше завдання". У педагогіці це висловлюється у завданні створити нову радянську людину. Кепсько усвідомлена павлівська фізіологія інтерпретується як погано засвоєна рефлексологія (дресування) при фактичній забороні бехтеревської "колективної рефлексології". У мистецтві це виступає у

Початок статті — див. "Сучасність" 1980, ч. 4.

вигляді постуляту соціалістичного реалізму про письменників — "інженерів людських душ". Ролью інженерів людських душ (та тіл) у *практичному* перевихованні приділено чекістським катам та наглядачам над всіма "духовними" виявами людини. Досягнення західньої фармакології додали до теорії й практики створення нової людини, до катівства й викорчовування "старої" людини в радянських людях — репресивну психіатрію як систему.

У промисловості це призвело до стахановщини, яка тепер схиляється до старої бувальщини західньої психології — фордизму й тейлоризму. Потогінна система під назвою НОТ ("научная организация труда" — наукова організація праці), що про неї мріяли ще в 1920-их роках, — має замінити ентузіазм, штурмівщину та фальшивих "майстрів". У сільському господарстві панує державно-февдальний, позаекономічний примус, штучне відновлення давно зниклої сільської громади в потворному вигляді колгоспів. (А наукова база колгоспів полягає в біологічному волюнтаризмі та містичному неолямаркізмі Лисенка). В екології маємо так зване "сталінське перетворення природи", тобто її генеральне розбазарювання й знищення (держава централізовано й пляново не рахується з законами й потребами природи).

Найяскравіше виявляється тотальна брехня держави та її волюнтаризм у всеохопному звичаї "потьомкінських селищ". Чужинці мусять і мають право бачити лише розмальовану фасаду "майже безклясового" суспільства. ГУЛаг, розклад господарства, відсталість суспільства — це лише для внутрішнього вжитку (при цьому ті, що знають і бачать справжню суть суспільства, мусять вголос казати протилежне правді). Величезні витрати на розмальовані "фасади", що функціонують за принципом "так наказано з Центру — так має бути — так є", — дають ефект самозбереження цієї держави навіть більший, ніж підвищення продуктивності праці й покращання матеріяльного забезпечення населення.

Частину "потьомкінських селищ" створюють недоцільно навіть з погляду обдурювання: згори надходить наказ збудувати щось таке "гарне", але свідомо брехливе; "низи" будують це, але тут нема обдурених — усі розуміють, що "селища" справді нема, є лише фасад.

Бюрократи взагалі давно не вірять власним гаслам, власним пророцтвам і описам. Держава наближується до комунізму — це означає, що так має бути з фасади (це зветься: "видимі риси комунізму"). Якщо є фасад — значить, є дещо й за фасадом, а на скільки зміст відповідає фасаді, це не має значення.

Однаке, власна брехня й "соціалістична демагогія", важливі для самозбереження держави, заважають реальній ефективності

праці, а це значить, що державі важче зберегтися в капіталістичному "оточенні", важче долати незадоволення "низів" за умов кризи і — найголовніше для бюрократії — еліті не можна відкрито користуватися "майжекомуністичними" достатками, можливостями, привілеями, що їх вона на практиці вже давно має. Комплекс клясової меншовартости, відчуття власної незаконности заважає духовному комфортові володарів, створює постійний страх перед заздрістю й справедливим, з погляду власної фразеології бюрократії, обуренням тих, які стоять нижче на ієрархічній драбині.

Групова солідарність, "блат", корупція, кругова порука, практична незмінність, неусувальність бюрократичної "номенклатури", встановлені звичаєм незаконні пільги й привілеї, двозначність клясового становища бюрократії — усе це доповнюється ще й постійною боротьбою за ситніші місця, донощицтвом, "національною" та "фаховою" гризотнею. Хоча вони тепер не знищують один одного фізично, але мусять витратити дуже багато енергії й нервів, провадити надзвичайно напружений спосіб життя, щоб утриматися на своєму "хлібному місці" або протиснутися вище.

ІМПЕРСЬКА НАУКА. ЦИНІЗМ І НАЦІОНАЛ-БІЛЬШОВИЗМ НОВОГО ПАНСТВА

Нові керівні фахівці мають низку істотних привілеїв. Пільги вони одержують з певною підставою — за знання-звання, за "вміння", за ефективність керування, плянування, наукового передбачення.

З погляду ідеології сама назва теорії та практики радянського ладу — "науковий соціалізм" — дає право таким технократам-науковцям на привілеї та керівні посади. Усе інше з офіційного соціалізму технократи розглядають як демагогію бюрократів, призначену для "необізнаних", для натовпу, для населення. Цю фразеологію, та й взагалі кожну ідеологію, технократи самі для себе давно відкинули й ладні й прилюдно заявити про це, відкинувши демократичні та соціалістичні гасла Жовтневої революції як "ненаукові". Бюрократи покищо чинять опір такому "цинізові" і воліють шукати інших шляхів, щоб відмовитися від застарілої фразеології. Бюрократи здатні довести технократам, що цинізм, їхня спільна справжня психоідеологія, не надається на те, щоб стати новою державною ідеологією: без нового обдурювання мас обійтися неможливо. Отже, існує konieczність знайти "формули переходу" до нових ідейних гасел, приемних для мас. У наші дні такими переходовими формулюваннями є

"оборона соціалістичної батьківщини", "російських звичаїв та традицій", "жовта", "імперіялістична", "сіоністська" загрози, "збереження миру шляхом викриття ворожих підступів і посилення обороноздатності країни". На ґрунті цих формулювань можна дійти згоди навіть із частиною опозиційних, антирадянських кіл інтелігенції та деякими позаєлітними прошарками "простого" народу. Поняття про державну користь та конечність дедалі більше підкріплюють такими "несоціалістичними" обґрунтуваннями, як "внутрішня" і "зовнішня" змови ворогів (внутрішня — сепаратисти, жидомасони, азіяти; зовнішня — китайсько-сіоністсько-американська).

Сталін свого часу вже використовував цю "націонал-більшовицьку" ідеологію, не гребуючи за критичної ситуації під час війни та післявоєнної руїни допомогою з боку придушеної ним таки російської православної ієрархії і старими, ще передреволюційними патріотичними гаслами та шовіністичними мітмами.

Нині майже всі різновиди "націонал-більшовизму" — від офіційного до опозиційно-антирадянського — починають об'єднуватися, стаючи духовною, ідейною базою технічної бюрократії при збереженні водночас внутрішньої, індивідуальної, хоча й спільної для всіх техбюрократів, психоідеології цинізму. Цю справжню ідеологію техбюрократії найчіткіше й найточніше змалював Олександр Зінов'єв у образі міста Ібаньська.

Однак, і Зінов'єв, і Поповський промовчують у своїх аналізах, що націонал-більшовизм як прикриття цинізму техбюрократії, є поважною хворобою частини радянської інтелігенції.

Зінов'єв цілковито не помічає глибоких, болісних національних проблем імперії, Поповський приділяє їм багато уваги, але не пов'язує їх досить послідовно з власною соціальною аналізою становища в науці. Ба більше, його національна аналіза часто суперечить його ж таки соціальній аналізі.

Якщо на соціальне безглуздя він дивиться найчастіше очима "простого" науковця (такого, що не залежить від звання й посади, від близькості до Центру) або ж взагалі "ззовні" — очима письменника, "просто" людини, то в описі національних суперечностей і національно-імперських абсурдів він, сам того не помічаючи, стає частиною абсурду, бо дивиться з позиції москвича, який приїхав з центру науки й держави на периферію, до провінції. Таким чином перспектива національної проблематики стає начебто зворотною перспективою соціальної.

Розклад "низів" науки — студентства й молодших наукових працівників — визначений безглуздя, цинізмом, аморальністю Хазяїнів науки. Розклад "низів" — вторинний навіть тоді, коли їхній цинізм глибший від цинізму Хазяїнів. Поповський показує, що стан

"низів" — наслідок попередніх шаблів розвитку керованої науки.

Потвердженням цього є абсурд взаємин наукових генерацій у Новосибірському академістечку і в Черноголовці. Суворі поземна (фахова) і висхідна (ієрархічна) кастовість у Новосибірському академістечку, панування "старшої" генерації пов'язане зі звичаями цієї генерації, що виробилися ще за Сталінового часу. Наукову ініціативу молоді так само, як і всі демократичні, гуманістичні тенденції, придушує панство, виховане ще за Сталінової доби. У Черноголовці покищо становище протилежне: "старих" тут вважають за непотрібний балаяст.

Поповський пише, що хвороби Новосибірського академістечка "типові для всіх містечок такого типу. Причина цих 'недуг' полягає не лише в старому нездоров'ї радянської науки взагалі, а й у тому, що ці містечка так само, як військові містечка або селища сезонних робітників, є безґрунтовні витвори". Перелік аналогій свідчить, що ці містечка до того ж — станово-корпоративні.

Безґрунтовність спецмістечок полягає не лише в тому, що туди приїздять головне молоді люди, позбавлені тут "кореневих" (родинних, шкільних, юнацьких) соціальних пов'язань та "рідного" культурного середовища, а ще й в тій кастовості, ієрархічній, корпоративній замкненості, в протиставленні "корінному", тобто "невченому" людові. Ставлення "молодих" учених Черноголовки до робітничої молоді в ґрунті речі таке саме, як і ставлення "старших" до "молодших" наукових співробітників у Новосибірському академістечку: "Раніше в нас було чисто, ніхто не наважувався кидати на пішохід недокурки. Тепер — бруд. Завод усмоктує щораз нових хлопців з Ногінська. *Ім квартири дають* поза чергою. Ці патлаті парубійки з транзисторами — як правило хулігани". Це каже інтелігентна пані про робітників. За умов Черноголовки вона — зі "старших", тобто з тих, хто стоїть ближче до соціального Центру. У Черноголовській середній школі точиться найсправжнісінька класова боротьба дітей "тубільців" — селян та робітників — з дітьми високочолних зайд — інтелігентів та бюрократичного панства:

"Бійки, зуботички, всілякі прізвиська, образи — головний зміст шкільного життя. І тут жадна Академія педагогічних наук нічого не вдіє".

Ні, вдіяти може, але з дозволу влади: спеціалізувати школи, чіткіше й організованіше виконати класову диференціацію поділом шкіл на школи для "високообдарованих" та "менш обдарованих". Як доводить дотеперішній досвід фізично-математичних шкіл у "центральних" містах, критерій "обдарованости" найчастіше збігається зі становою приналежністю: діти селян та

робітників виявляються звичайно менш обдарованими.¹

Про фактично клясову суть критерію "обдарованости" каже чоловік згадуваної пані, яка обурювалася з "бруду" та з "хуліганства" тубільної молоді, — доктор наук Шилов:

"Не звертаючи уваги на нахили й смаки своїх нащадків, батьки спрямовують їх до хемічних та фізичних факультетів. Мета одна: навчатися, тоді просунемо їх до Інституту фізичної хемії. *Адже тут квартира*".

"Старші" в Чернооголовці бачать у містечку лише "бруд" від робітничих парубків та переваги, надані молоді й робітникам. "Молодші" помічають клясову боротьбу, антисемітизм, брак культури серед наукових працівників.

Те саме можна побачити й почути в "протилежному" характером абсурду Новосибірську; лише трошки інакше розставлено акценти і дещо іншими є відтінки в стосунках з "тубільним населенням", з "аборигенами".

"Безґрунтовність" містечок є не лише доповненням до давнього нездоров'я радянської науки, а й додатковим наслідком цього нездоров'я, так само, як і повсякчасної "безґрунтовности" радянського ладу. Адже радянська система з самого початку прагнула підрубувати корені: "Весь мир насилья мы разрушим, а затем..."² Новий світ намагалися будувати на порожньому місці, в порожнечі. Знищуючи минуле, ігноруючи його, гвалтуючи й фальсифікуючи його, радянська система була досить скоро задушена цим нігілістично відкинутим минулим, старими традиціями "абсурду". Їй удалося позбутися лише демократичних, світлих традицій минулого. Минуле задушило майбутнє так само, як "старші" в академістечку, "розвиваючи нове", придушують усе гуманістично-нове й готують ще цинічніших "безґрунтовних" душителів гуманістичної науки, ніж вони самі.

Те саме відбувається у взаєминах "наукового центру" та "периферії" в національній сфері, між "безґрунтовними прибудами" з центрів імперії та "аборигенами". (Саме це слово у вустах Поповського обурливе, враховуючи, в якому контексті він його застосовує. Це слово своїм соціально-національним сенсом

1. Якщо не вважати на одну з найбезглуздіших витівок Хрущова, коли "праця на виробництві" та служба в армії правили за критерії для надання привілеїв при вступі до вищих навчальних закладів. Добротлива й дура демократична атака Хрущова на реальні привілеї інтелігенції та бюрократії допомогла технократії одержати остаточну перемогу в боротьбі за "майже-спадкове" право на вищі звання.

2. З російського перекладу "Інтернаціоналу" Е. Потье ("Весь світ насильства ми зруйнуємо, а потім ми наш, ми новий світ збудуємо"). В українському перекладі Миколи Вороного цих слів нема. —Ред.

— імперське, москвоцентричне, клясове. Це — прізвисько, близьке значенням до прізвиська даного робітником "ученою" пані в Чорноголовці — "патлаті молодики").

Дуже точно й докладно змальовуючи ситуації "місцево-національного", периферійного абсурду, боротьбу за місце в науковій ієрархії і шовіністичні вияви в "нацреспубліках", Поповський іноді сам оцінює становище з позицій російського, центрального націоналізму. Імперську чи радше московсько-російську позицію він облишає лише тоді, коли переходить до опису й аналізу російського антисемітизму. Тут він майже безжалісно ставиться до російської еліти, хоча й не вибілює еліти єврейської...

Зловживаючи прізвиськами, що їх уживають колонізатори, — "аборигени", "панянки у квітчастих хусточках", "освіта по-ташкентському", "національні республіки"³ — автор все ж таки залишається вірний предметів опису, і тому або сам корегує свою національну аналізу або наведені ним факти вточнюють відповідь на запитання, чому "тубільне" панство в науці (і поза нею) улягає моральному та інтелектуальному розкладові.

"І справа тут не в місті Ташкенті, що його геній Салтикова-Щедріна сто років тому обрав як символ російських глухих закутнів та відсталости. Справа в принципі, за яким ось уже понад півсторіччя в Радянській Росії створюють так звану 'національну інтелігенцію'".

Знов таки, як і в випадку "єдності" й "протилежності" Чорноголовки й Новосибірська, протиставлення цих двох причин "освіти по-ташкентському" неправомірне. Захоплюючи тим чи тим способом нові колонії, російська імперія завжди викорчувувала стару еліту, створюючи нову, імперську. При цьому частково використовували старі кадри, перевиховуючи їх, а частково висували новий "актив" з "невельможних".

Петро I та Катерина II, знищивши на Україні вищу порівняно з тодішньою російською культуру, знищивши порівняно демократичну козацьку старшину, створили на Україні імперську поміщицьку й сатрапську еліту, "рівну" російській. Це була еліта нуворишів, яка незалежно від свого емоційного ставлення до російських "побратимів"-конкурентів, вірно обслуговувала імперські інтереси царів та їхнього централізованого бюрократичного апарату.

3. У радянському імперському жаргоні, що його застосовують майже в усіх підручниках, наукових та політичних працях, "національні республіки" — це неросійські республіки. Словосполучення алогічне і означає либонь, що російська республіка (РРФСР) чи то наднаціональна, чи то єдина справді радянська, космополітична.

"Ташкенти" для Росії були й залишаються глухими закутками, але для неросійських республік — це формальні столиці, центри, що за допомогою "національних кадрів" і прибуд здійснюють генеральну лінію Центру. Кожне більш-менш поважне відхилення від неї, що загрожує або начебто загрожує інтересам Центру, суворо карається (наприклад, розправа над українським партапаратом в тридцяті та сімдесяті роки, те саме в Грузії та Вірменії в сімдесяті роки тощо).

Мізерний, зведений до боротьби за ситі місця "намісницький" націоналізм не лише не шкодить, а й навіть конечний для здійснення імперської політики "діли і пануй". "Мусулманізація" Середньої Азії сьогодні ⁴ не є актуальною загрозою і через це, наприклад, Москва поблажливо поставилася до різанини в 1968 році, яку вчинили в Узбекистані узбецькі напівпартійні шовіністи. Ця різанина сприяла об'єднанню всіх білих зайд і ще більшій русифікації Ташкенту. ⁵

Слід зазначити, що в більшості випадків до глухих кутів їдуть аж ніяк не найкращі представники білої раси. Більша безкарність, нудьга глухого кута створюють особливо дикунських керівників. За часів Сталіна в Усурійському краї, де живе народ удегейців, місцевий начальник міліції, ляйтенант, постійно виїздив на прогулянки в саях, запряжених "дикими" удегейками. Таке можна уявити і в російських нетрях, але як норма це може існувати лише в середовищі, що його білі шойно "цивілізують". В "обороні" радянської імперії можна додати, що в салтиковському місті Глупові такі звичаї теж існували.

Кажучи про адміністративну політику "вирощування національних кадрів", "коренізації" радянської влади, Поповський забуває про тотальну русифікацію міських центрів України (аж до маленьких міст). Окремі українізаторські акції з центру — це лише флюктуації на тлі генеральної тенденції до створення єдиного радянського народу, мовою — російського, суттю — холопського. У деяких випадках такі акції провадилися без достатнього узгодження з Москвою, і тоді винних карали. Сатрап Москви Шелест був "українським націоналістом" лише тому, що, будши справжнім сатрапом, намагався поширити свою "самостійну", одноосібну повновладність. Саме це, а не український патріотизм Шелеста, призвело до падіння його разом з фаворитами.

4. А за віддалене майбутнє тимчасові господарі в Москві не дуже дбають.

5. Так само цьому сприяло стихійне лихо — землетрус у Ташкенті. "Братерська допомога" інших республік різко збільшила російськомовне населення столиці Узбекистану.

Поповський більш-менш справедливо оцінює рівень освіти в середньоазійських, молдавських та інших "національних" школах, культурний та освітній рівень викладачів, студентів, школярів, наукових працівників — аборигенів. Алеж те саме стосується, хоч і меншою мірою, рівня шкіл у російських провінційних містечках, а в сільських школах — і поготів. У радянській імперії неросійські республіки вважаються за провінції. Незалежно від того, чи мали аборигени перед революцією вищу чи нижчу від центральних провінцій культуру, нині їхня культура нищиться в зворотній пропорції до колишнього співвідношення місцевої та російської культур. Грузинам, вірменам, прибалтійцям вдається зберігати вищий культурний рівень саме завдяки національному відштовхуванню від звичаїв та побуту "понад-національної нації" в Центрі.

І мафіозність у науці, і корупція, і позанаукові критерії оцінки знань, таланту, корисності наукового працівника, псевдонаука, оковамилювання — це все явища загальні, всерадянські. Природно, що в соціальної або національній провінції ці явища набирають особливо "простацьких", наївніших і дикіших форм, хоча деякі форми дикости пом'якшуються саме в провінції — через залишки іншої національної культури, інших соціальних традицій.

Дивовижна "центрова" сліпота Поповського вражає, коли він описує національну мітотворчість про "пріоритет", "високу культуру", "старовинну культуру". "Молдавія для молдаван", "Забирайтесь до Росії", "національна наука", молододакази, пантюркизм, панказакство, молдаванізм в тій чи тій мірі справді існують. Алеж це — лише *калька* "боротьби проти космополітизму", боротьби проти "схилення перед Заходом", "російської науки", "Росії — батьківщини слонів". Це — протипага до теорії "старшого брата" — цивілізатора й благодійника, протипага до теорії двох рідних мов, теорії виникнення єдиного радянського (російського) народу. Це все — лише дослівний переклад з російської радянської мови. А виникли всі ці "націоналістичні хвороби" слідом за тривалою хвилею російської мітотворчості за сталінських 1940-1950-их років. (Нині ця мітотворчість розвивається ще бурхливіше. До офіційної мітотворчості приєдналася частина "антирадянської", слов'янофільської, "широ-російської" опозиції).

Місцевий антиросійський, антиєврейський, антиукраїнський, взагалі — антибілий націоналізм — природна, хоча нерідко й нездорова реакція околиці, національної та соціальної, на понад-централізм, на хамство зайд, на обожнювання всього російського, на теорію і практику "старших братів".

Один шовінізм, одна тупоголовість не виправдує іншої, але

бюрократичний понадцентралізм має підказати людям з Центру просту істину, висловлену Леніним (і ще перед Леніним): "Націоналізм нацменшостей найчастіше є реакцією на великодержавний націоналізм". Отже, змальовуючи "абсурд" міжнаціональних взаємин, треба об'єктивно, вдумливо, обережно наголошувати причинові та наслідкові акценти цієї проблеми.

У деяких випадках Поповський наголошує акценти просто протилежно до справжніх причиново-наслідкових взаємозв'язків. Говорячи про молоду казахську інтелігенцію, яка національно себе усвідомила, Поповський занадто суб'єктивно, запально заявляє, що вона нібито бажає принижувати, витискати, експлуатувати чужинців, маніпулюючи цілком законними засобами та загально визнаними радянськими гаслами.

До речі, дисиденти взагалі користуються законними засобами та гаслами радянської влади — на противагу до її незаконної практики.

Ось слова казахського письменника Сулейменова до російського колеги: "У кожній вашій книзі має бути герой казах. Позитивний герой. Ви живете в нашому Казахстані і будьте ласкаві пишіть про нас". Це, власне, елементарна вимога національної етики у поведінці "гостей" в домі у "братів" чи "сусідів". І цю вимогу зформульовано аж ніяк не націоналістично, а жаргоном соціалістичного реалізму. Поповський сприймає цю пораду-вимогу казахів дуже гостро, з образою за "вчителів", як чорну невдячність з боку "учнів". Молодоказахський націоналізм він оцінює як атаку проти росіян.

Чого навчили білі колонізатори казахів за час своєї культуртрегерської діяльності? Залишивши осторонь позитивний аспект "білої цивілізації", згадаймо (з позиції казахських кривд) дещо таке, про що, мабуть, культурні казахи добре пам'ятають. Горезвісні "казахські" концтабори, які жорстокістю не поступалися перед нацистами (див. "Архіпелаг ГУЛаг", повстання в Кенгірі). Муштрування казахських селян, щоб служили за собак-шукачів на ловах утікачів з таборів. (За кожного пійманого сплачували натурою або грішми). Хижацьке розграбовування природних багатств. Захоплення більшості "ситних" місць, які вимагали "освіти". Трагікомічна цілинна епопея, ерозія ґрунтів, роздмухані звіти про справді низькі врожаї, хуліганство, розбишацтво "комсомольських" і некомсомольських цілинних бригад. Презирливі прізвиська для "тубільців" — звірята, косі, косяки, кизяки, жовтоокі.

Наведений Поповським приклад з розгромом партійною владою журналу "Простор" свідчить радше про національну небезсторонність самого Поповського, ніж про, мовляв, розгул казахського націоналізму. Сама поява і коротке існування таких

журналів, як "Простор", "Байкал" та "Ангара" (останні два також розгромлено, хоча вони існували в російському середовищі) свідчить про те, що провінція іноді має деякі переваги (можливість бодай на короткий час сховатися від всевидючого ока Москви).

Багато фактів, що їх наводить сам Поповський, свідчать про те, що наприкінці 1960-их років кремлівська реакція почала генеральний наступ на залишки "хрущовського лібералізму" в усіх галузях життя і в усіх частинах держави. При цьому влада використовувала будь-які приводи. Ось кілька прикладів офіційних радянських тверджень, що правили за приводи для тих чи тих політичних акцій: чехи хотіли віддати Чехо-Словаччину німецьким реваншистам; українці не пускали татар до Криму, а татари мали намір різати українців і росіян у Криму; генерал Піночет — символ порушень людських прав, а генерала Віделю нещодавно підтримав радянський представник в Об'єднаних Націях, вимагаючи, щоб ООН не втручалася до внутрішніх справ Аргентини; в середині 1970-их років Поль Пот був комуністом, демократом, гуманістом, а після окупації Камбоджі В'єтнамом виявився катом, гіршим від фашистів.

Звичайна формальна логіка зраджує Поповського, коли він застосовує її до поведінки радянської влади в національному питанні: він потрапляє до того ж таки кола Потьомкінських селищ, що їх він чудово показав у своїй книзі.

ТАЄМНИЦЯ ЕФЕКТИВНОСТІ АБСУРДУ І «НЕКЕРОВАНА» МОРАЛЬ

Парадигмою всіх абсурдів та парадоксів радянської влади може бути проблема "закритих відкриттів". Міністер охорони здоров'я Петровський вимагав, щоб тримали в таємниці відкриття, завдяки якому можна пришити пораненому відірвану кінцівку, щоб утаємничили засіб, за допомогою якого можна рятувати людей після інфаркту серця.

З постулату Петровського — "закрити відкриття" — можна вивести всю палітру радянської "абракадабри", підставляючи в цей постулат ряди "синонімів" — "закрити — заборонити — втаємничити — приховати — знижити — вдруге відкрити" або "відкриття — винахід — істина — користь — поліпшення" тощо. Хоч як це дивно, ця "абракадабра" має певний сенс і державну ефективність попри абсурдність більшості її "тверджень".

З погляду мотивів та намірів міністра Петровського абсурдне "закрите відкриття" за умов радянського "закритого" суспільства має певну ефективність і сенс як для самого Петровського, так і для всієї техбюрократії. Адже Петровський бажав закрити

відкриття лише від преси та від широких мас. Воно мало залишитися відкритим, розвиненим і використаним у лікарнях для еліти: від цього виграла б і еліта, посиливши своє самовідчуття елітарності, і сам Петровський, піднісши свою ціну в очах еліти. Винахідник також міг би піднести свій ранг і навіть увійти до "закритого" вищого суспільства і користуватися частиною закритих пільг. А якби він не захотів цього й почав боротися за відкриття винаходу для мас, він показав би свою психологічну й моральну непідготованість до елітарного життя і своїм протестом запобіг би помилковому піднесенню його на елітарний щабель. (Такі помилки нерідко ставалися. Приклад Сахарова допоміг вибраним колам зрозуміти небезпечність таких помилок).

Алеж від "закриття відкрить" постраждає медицина як така, медицина для народу? Поперше, це для уряду не надто важливе; подруге, кожний винахід для радянської медицини несуттєвий, бо бюрократична медична система досить ефективно гальмує справу охорони здоров'я; потрете, активні люди з народу мусять мати стимули для прагнення пробитися до еліти, і добре лікування — один з таких стимулів.

Підставляючи відповідні "синоніми" до постуляту Петровського, можемо одержати й формально протилежні постуляти: "Не можна закривати відкриття", "не можна ж зупинити розвиток науки". Ці постуляти за певних умов також ефективні в руках Петровського. Поповський наводить свою суперечку з молодими науковцями про кінцевість сумління для вченого. Молоді, обороняючи своє право на аморальне ставлення до наукових відкриттів та до свого фаху, посилалися на ці "істинні твердження". Вихідні моральні позиції цих молодих у науці збігалися з засадами поведінки Петровського.

Перше з "істинних тверджень": Оскільки наука позаполітична, "чиста" й позаморальна, науковцеві не можна ставити в його науковій діяльності моральних вимог.

Друге "істинне твердження": Наука дає ефективні засоби... Коли науковий працівник одержує владу, його рішення впливають з критеріїв, які є майже науковими, але вже й кастовими. І кастові спонуки врешті перемагають. А якщо не перемагають, то такий науковець швидко втрачає привілей уважатися за "визначного" вченого.

Взагалі поняття "неефективності" є поняттям суб'єктивно-класовим. Петро I будував Петербург неефективно. Для нової столиці обрали болотяну місцевість на межі імперії. Організація праці була така, що під час будівництва загинула безліч людей. Особливо багато погинуло українських козаків — першорядних вояків. Проте, неефективність організації праці і техніки безпеки не цікавила Петра. Йому треба було вирвати нову уніфіковану

імперську бюрократію з-під застарілих традицій Москви, треба було створити нові могутні підвалини для кріпосництва, а для цього — впокорити і аристократію, і незакріпачених, волелюбних, ще не імперських козаків, і саму Україну, щоб не мріяла про волю й не бажала її. З такого погляду Петро I, провадячи неефективними методами будівництво Санкт-Петербургу, був "ефективний".

Якщо засади суспільства абсурдні, то істина й неістина, добро й зло можуть бути однаково утилізовані для "державного добра". Ми розглянули це на прикладі національного питання. Ми можемо переконалися в цьому й на наукових прикладах: заміна мовознавця Марра сталінським мовознавством, знищення генетики товаришем Лисенком, далі — заміна неолямаркіста Лисенка генетиком Дубініним, тобто заміна ката його жертвою, яка стала новим Хазяїном.

Поповський з обуренням описує "трагедію" професора Лапіна — одного з сімох членів Комітету Міжнародної психіатричної асоціації.⁶ Лапін не розуміє, чому, на нього гнівається начальство, не даючи йому дозволу на закордонні відрядження, не пускаючи його на міжнародні конференції та конгреси. З відчаю Лапін іде по пояснення до Міністерства внутрішніх справ. Чи був на висоті моралі професор, коли йшов по пояснення до генерала МВД?

Поповський справедливо обурюється із спеціального добору вчених для закордонних конгресів, з того, що Лапіна, зокрема, не пустили на VI Всесвітній конгрес з психіатрії. Це той самий Конгрес, на якому засуджено радянську психіатрію, той самий, на якому керівник репресивної психіатрії академік Снежневський — також визначний учений — зачаровував своїх західніх колег "цивілізованими" манерами, знаннями, брехливими аргументами на зразок: "Своєю негативною резолюцією ви лише розлютите *наше* начальство і завадите *нашому* таємному опорюванню репресивному застосуванню психіатрії". Той самий Конгрес, на якому радянські делегати прохопилися: "Ми тут не лише як психіатри, а й як представники держави".

Що робив би Лапін на цьому Конгресі як психіатр і як представник держави? Найкраще, найсміливіше з того, на що він міг би спромогтися, була б мовчанка. Але й у такому разі він мовчазно репрезентував би шовіністичну, звірячу державу, систему брехні, систему репресивної психіатрії.

Лише визнання цих фактів, лише таке радикальне розуміння проблеми може допомогти вирватися з тотального кола абсурду, з усіх рівнянь абсурду.

6. Поповський характеризує Лапіна як визначного психофармаколога.

"Жити не брехнею". мати сумління означає в СРСР не коритися соціальної логіці "двічі два дорівнює тому, що потрібне", логіці релятивної моралі, логіці держави, яка утилізує всі вади й вартості людини.

Послідовна, принципова чесність, правда, сміливість дивитися на світ без компромісів з власним сумлінням, сміливість не коритися жадним спокусливо-розумним доказам "здорового глузду", якщо вони заважають бути самим собою і діяти так, як підказує сумління й та ж таки наука, — ось ті "нездійсненні" вимоги до себе, які допомагають залишитися чесною людиною.

Маленька купка "відступників", "некерованих" перетворилася не лише на внутрішньодержавну, а й на міжнародну *силу* завдяки тому, що діє не за законами "радянської гри", бо виходить поза жанрові рамки радянського "театру абсурду", не поступається сумлінням, зупиняється, якщо бачить, що перші кроки ведуть до антигуманних наслідків. І це найглибінша перемога "некерованих" у "безвихідній" моральній ситуації ХХ сторіччя — ситуації не лише радянській.

Гітлери, Сталіни, Полі Поти були завжди. Але в ХХ сторіччі їхнє значення, їхні злочини стали якісно й кількісно іншими. Можливість якісного й кількісного зростання злочинів подарувала лиходіям сучасна наука, технологія, сучасна, започаткована ще в ХІХ сторіччі, філософська думка про "вседозволеність засобів", про самодостатність і позаморальність науки (і протилежна думка — про партійну, національно, расово і класово чисту, ідеологічну науку).

Отже, найголовніші злочинці сучасності — не вожді, не партії та уряди, не генерали і не гестапівці-чекісти, а ті, що бездумно й безвідповідально створюють для них планетарного рівня сили, засоби маніпулювати інформацією, енергією, матерією, душею людини: наукова еліта і "масовий науковий працівник", інтелігенція, яка філософує, вправляється в кожній ідеї, яка здатна за кожну відзнаку, за оплески, за гріш, за тарілку юшки довести або спростувати все, що завгодно, включно з добром, істиною, сумлінням і глуздом людського життя. І саме через це наукові працівники несуть найбільшу відповідальність за все, що діється в світі.

Боротьба за гуманізацію науки, її працівників, її застосувань, боротьба проти всіх наукових мітів, софізмів та вивертів нечесного сумління, проти всіх маніпуляторів наукою та ідеями — це боротьба "некерованих" у всьому світі, на всіх відтинках сучасного суспільного буття. Це — боротьба за сумління науковця, за викриття кожної брехні — особистої і громадської, теоретичної і практичної, соціальної, національної та інтернаціональної, брехні керівників і керованих, брехні катів, жертв і байдужих.

Книга Поповського — один з найкращих внесків радянських "некерованих" до цієї боротьби. Такою ця книга є завдяки об'єктивній чесності й мужності автора. Навіть там, де він не до кінця бачить "суму абсурду", він викриває її фактами, допомагаючи знайти межу між добром і злом в науці і в суспільстві, ту межу, яка є майже невловною в соціально впорядкованому хаосі суспільного абсурду.

ОДНОБІЧНИЙ СОЛЖЕНИЦІН

Франтішек Сільницький

О. Солженіцин у всій своїй творчості і всіх своїх заявах з політичних проблем сучасності виступає як представник одного з різновидів російської національної свідомості. Своє національне почуття Солженіцин виявляє дуже емоційно й вельми переконливо.

Російському народові Солженіцин адресував слова: "Жити не брехнею!" Отже, й від своєї нації Солженіцин вимагає дотримуватися моральних заповідей. Солженіцин каже, що російська нація гноблена комуністичним урядом. Виходячи з цього, він не раз звертається до Заходу з попередженням не піддаватися тому злу, що розповзається по світі з його батьківщини.

Національна приналежність і національна свідомість — це фактори, які протягом останніх двох століть уплинули на розвиток людства не меншою мірою, ніж різні соціально-політичні та економічні ідеї. І, не зважаючи на постійні спроби подолати національну свідомість, більша частина людства, що населяє Землю, існує в рамках націй, національних держав, творить національну культуру, відчуває наявність батьківщини і патріотичних почувань. Ігнорувати чи недоцінювати значення національної свідомості — означає не бачити світ у його реальності. Проте, ніхто досі не дав сприйнятливого для всіх визначення нації та національного характеру. Причина, імовірно полягає в тому, що поняття "нація" охоплює не лише групи людей і окремі особистості, а й соціально-політичні організації, в рамках яких ці люди існують, тому поняття "нація" — це переплетення як константних, так і змінних факторів. Відомий антрополог Кльод Леві-Стросс писав: "Цілком можливо, що опис національного характеру оповідає нам більше про самого спостерігача, аніж про описувану націю". І стаття Солженіцина в журналі "Тайм" (18 лютого 1980 р.) — це передусім свідчення про національне почуття Солженіцина і його мрію бачити російський народ відлученим від комуністичного уряду. Ось основні проблеми, порушені у статті: союз Заходу з

Ф. Сільницький — відомий чеський науковець і журналіст, автор книжки "Национальная политика КПСС в период с 1917 по 1922 год". Від 1968 р. в Ізраїлі, від 1974 р. в США.

Китаєм; зрада Заходом ідей свободи; денационалізація політичної влади в СРСР.

Застерігаючи Захід перед небезпекою комунізму, Солженіцин дорікає Заходові, що він не здатний збагнути суть комунізму і організувати свої сили на оборону проти комуністичного зла. З цією тезою можна згодитися або й ні. Але в жадному випадку не можна не замислитися над тими аргументами, що їх Солженіцин подає в обороні своєї тези, як і не можна не поставити собі питання, чого властиво Солженіцин домагається від Заходу.

Солженіцин звинувачує Захід у тому, що той неправильно оцінив комунізм уже в 1918 році і що російський національний опір не дістав майже ніякої підтримки Заходу. При цьому він, однак, забуває, що для правильної оцінки нового явища потрібні час і досвід. Про це свідчить, урешті, й еволюція поглядів самого Солженіцина. Більшовизм переміг у громадянській війні без підтримки з боку Заходу. І насамперед він переміг на території російської нації. У період громадянської війни більшовизм формально заперечував гасло "ЄДИНОЇ Й НЕДІЛИМОЇ РОСІЇ", в той час як білий рух це гасло підтримував, і Захід саме в цьому підтримував білих, обстоюючи інтегральну Росію. (Не слід забувати, що після більшовицького перевороту неросійські нації колишньої Російської імперії відокремились від Радянської Росії і утворили свої національні держави: Україна, Білорусь, Вірменія, Грузія, Азербайджан, Литва, Латвія, Естонія і Фінляндія). І навіть А. Шульгін — видатний представник російського націоналізму — змушений був визнати, що саме російські націоналісти, які брали участь у білому, антибільшовицькому русі, через своє ставлення до неросійських націй імперії відштовхнули їх від себе. Та це не все: про ролі російського націоналізму в період стабілізації більшовицької (комуністичної) влади в Росії і реставрації імперії наочно свідчить заклик колишніх царських генералів (Брусілова, Зайончковського, Клембовського й Гутора) під час війни з Польщею 1920 р. "До всіх колишніх офіцерів, де б вони не були", у якому вони закликали їх добровільно, охоче й самовіддано вступати в Червону армію, на фронті чи тилу, всюди, куди пішли їх уряд робітничо-селянської Росії; сумлінно служити там і своєю чесною службою, не шкодуючи життя, будь-якою ціною оборонити дорогу Росію й не дати її розграбувати. І в грудні 1921 року 33,7% офіцерського складу Червоної армії становили колишні офіцери царської армії. В зв'язку з цим слід підкреслити й те, що польська армія в той час взагалі не увійшла на територію російської нації. Бої проваджено на Україні, в Білорусі і на польських землях. І тоді Захід ніякої підтримки більшовикам не дав.

Але я ще раз повертаюся до питання, чого ж хоче Солженіцин від Заходу. Адже не досить лише критикувати Захід за байдужість. Історія російської нації дає нам багато прикладів на те, як політичні емігранти, що в різні часи скористалися можливістю знайти на Заході притулок, усе ж уважали соціально-економічну й політичну організацію Заходу несприйнятною для Росії, вони відкидали демократичні інститути Заходу й західну культуру.

Критикувати свій народ нелегко, і, критикуючи комунізм, Солженіцин намагається відокремити російську націю від компартії і уряду СРСР, денационалізуючи тим самим носіїв влади. Солженіцин при тому не бере до уваги, що націоналізм може виявлятися в найрізноманітніших формах і що одним з аспектів російського націоналізму є ставлення російської нації до своєї держави. Факти й погляди на російський народ, не співзвучні Солженіцинові, він просто називає "чистісіньким божевіллям", що "служать лише для обеззброювання Заходу". Згідно з Солженіцином, "відомі американські академіки і журналісти ведуть систематично кампанію проти російської національної свідомості, уживаючи безвідповідальних і тенденційних відомостей, які їм постачають нові емігранти з Радянського Союзу".

Цим Солженіцин дещо звужує проблему. Адже мовиться не про російську націю взагалі, а про російську націю, що проживає в конкретній державі. Лише людина, цілковито захоплена своїми національними емоціями, може написати: "Нічого не може бути тепер чужішого для серця росіянина, аніж войовничий націоналізм; ідея імперії огидна йому".

Якщо так думає Солженіцин — чудово. Але стверджувати, що так вважає уся російська нація — надто сміливо. Російська нація, сама в собі, безумовно не є носієм імперського великодержавного шовінізму, носієм насильства супроти інших націй, народом-русифікатором, народом-завойовником, народом, що придушує культуру інших націй і накидає свій стиль життя іншим... Але все це пов'язують з російською нацією тому, що ця нація ототожнюється з російською державою до 1922 року і з СРСР після грудня 1922 року, оскільки російська нація розглядається як національна база і інструмент влади у державі, що до неї входить понад сотня інших, неросійських націй. Російська держава до більшовиків всіяко перешкоджала відокремленню неросійських націй. Уряд Леніна реставрував імперію, що розпалася була після 1917 року. А його спадкоємці розширюють її далі. Але Солженіцин твердить, що "нерозважною помилкою є вважати росіян 'панівною нацією' в Радянському Союзі". Наведена заява Солженіцина викликає здивування. Адже самі більшовики з моменту свого виходу на історичну арену з гордістю називали себе партією російської мови, і Ленін писав про національну гордість вели-

коросів. Комуністична партія формується не в космосі, у всіх у них — своя національна база. (Ми не говоримо тепер про людські якості представників тієї чи тієї національності, що приєдналися до комуністичної партії). А тому російську націю не можна відокремити від КПРС такою самою мірою, як не можна відокремити інших націй від їхніх компартій. Денаціоналізація російського комунізму може бути бальзамом для тієї чи тієї антикомуністичної національної групи, але в практичній політиці це нісенітниця, що цілком ігнорує національний склад КПРС, її апарату та виборних органів, соціально-економічну й політичну структуру країни, ідеологію й механізм влади. Постійно доводячи, що російська нація не має нічого спільного з войовничим націоналізмом, що їй чужі імперські прагнення, Солженіцин раптом зовсім несподівано пише: "Сьогодні комуністичне керівництво з його спорохнявілою ідеологією знову мріє осідлати й загнудати російський націоналізм в гонитві за своїми імперськими прагненнями. Захід мусить тепер зброїти вершника, що має намір зруйнувати Захід". Таким чином, Солженіцин заперечує, що російській нації притаманний войовничий імперський націоналізм, він заперечує, участь російської нації у діях сьогоднішньої комуністичної держави, і в той самий час він визнає, що цей нібито відсутній войовничий націоналізм може бути використаний КПРС проти інших націй і держав "у гонитві за імперськими прагненнями".

З погляду формальної логіки так само свого часу повівся й Ленін, який ще до Першої світової війни почав твердити, що євреї — це не нація і нацією бути не можуть. Але, доводячи цю свою тезу, Ленін у той самий час закликав боротися проти єврейського буржуазного націоналізму — унікальний трюк войовничого більшовизму: боротьба проти націоналізму нації, що не існує.

У Солженіциновому попередженні Заходові заслуговує на увагу ще один деталь. У переліку націй, що страждають від комунізму, Солженіцин пропустив Чехо-Словацьчину. Можливо, він це зробив тому, що не міг ігнорувати 1968 рік, коли народи Чехо-Словацьчини виявили повну підтримку чехо-словацькій компартії у той момент, коли КПЧ почала додержуватись історичних і культурних традицій своїх народів і тим самим опинилась у конфлікті насамперед з російським типом комунізму, з російським імперіалізмом. Адже спроба реформи комуністичного суспільства в Чехо-Словацьчині була придушена не внутрішніми силами, а збройними силами СРСР.

І в Чехо-Словацьчині "росіяни" стали синонімом "радянських". Чеський письменник Мілан Кундера, що мешкає тепер у Франції, сказав про це так:

Я говорю не про комунізм, а про російський тоталітаризм. Складовою частиною цього тоталітаризму є агресивність у галузі культури... моему народові огидні поцілунки апаратчиків, обов'язкове захоплення всім російським... Від історії чеської культури залишилося тільки те, що зміг перетравити й засвоїти російський тоталітаризм... Я співпереживаю з російськими дисидентами, хоч моя доля відмінна від їхньої долі. Російські дисиденти борються проти демона своєї власної історії; вони переживають трагедію — без сумніву, але це їхня власна доля. Тоді коли ми позбавлені своєї власної долі, нас поглинула чужа історія. Російські дисиденти героїчно опираються конформізові більшості радянського суспільства. А нас підтримує більшість нації, скореної чужинцем. Солженіцин з берега іншої культури нещадно засуджує Захід, криза якого, на думку Солженіцина, викликана розкладницьким духом ренесансу. Але я — складова частина Заходу, мене єднає з ним дух сумніву й почуття полеміки... Російські дисиденти, як і російські маршали, ані крапельки не сумніваються у всевітній місії своєї батьківщини... Дивлячись на Москву, Захід може побачити обриси чужого йому майбутнього. Але дивлячись на Прагу, Захід може побачити картину своєї власної страти.

Солженіцин говорить нам про один з виявів російського націоналізму, про антикомуністичні переконання серед росіян. Але доти, доки російський націоналізм не почне звертатися до свого народу, не зречеться імперської політики, доти не лише чехи, а й десятки інших націй бачитимуть у росіянах чужинців-гнобителів, народ, що несе загрозу світові. Солженіцин попереджає й попереджатиме Захід про загрозу комунізму. Проте чи не настає уже час виявити високу мораль російської національної свідомости й російського патріотизму і поставити питання про те, чому російський народ ототожнюється з російським комунізмом, чому так уважають інші нації, чому в російському народі вони вбачають національне й політичне опертя КППС, чому СРСР ототожнюють з Росією. Солженіцин, мабуть, згодиться з тим, що проблема російської нації полягає не в тому, як її оцінює Захід, а в тому, яке її справжнє становище в СРСР, яке ставлення самої російської нації до держав радянської сфери впливу і до світу взагалі. Це — внутрішня проблема російської нації, Захід розв'язати її не зможе — за росіян і для них. Ставлення до російської нації не зміниться від того, що Солженіцин назве її жертвою неросійського комунізму. Але воно може змінитися в тому випадку, коли Солженіцин закличе російську націю не бути інструментом насильства в руках комуністичного уряду.

Коли ми вже станемо політичним народом?...

Петро Балей

1. ДО ІСТОРІЇ ПО НАУКУ

Чи справді історія є найкращою вчителькою?.. Без сумніву, але й найкраща вчителька нічого не вдіє, коли учні не слухають і оминають її школу або коли судилося їй навчати цілком не здібні до науки голови. Важить також, яка саме історія?.. Історія, писана, щоб довести наперед засвоєну тезу, чи історія, з якої поступово й логічно унаймається істина; історія як реєстр подій перед очима поверхового глядача чи історія, що розкриває глибинні причини їхнього виникнення; історія, що приховує невилікувані рани нації за допомогою патріотичних прикрас чи історія, яка розтинає наболілий чиряк без фальшивого сорому перед своїми й перед чужими, щоб остаточно вилікувати організм?...

Школа історії діалектичного чи історичного матеріалізму ставить свої тези з позицій власного політичного опортунізму конкретного часу і, щоб обґрунтувати цю тезу, підтасовує історичні факти, оминаючи дбайливо всі суперечні й невідповідні собі факти й чинники, що склалися на появу тих фактів, і підносячи тільки ті, що відповідають тезі. Тож нічого дивного, що вихованці цієї школи обстоюють "постійну переоцінку історичних фактів", їхніх причин і наслідків; такої переоцінки вимагає кожночасна зміна в політичному укладі дійових сил, що з природи речі нестабільні в своїй залежності — раз від одного фактора, раз від другого, раз у більшій мірі, раз у меншій. Наприклад, коли Марксові треба було вивести "науковою метою" кінцевість безкласового суспільства після пролетарської революції, тоді національне визволення поневолених народів могло наступити тільки шляхом пролетарської революції, яка мала знести всяку класовість. Визволення ірландського народу, писав Маркс у листі до Кугельмана 29 листопада 1869 р., може наступити тільки в наслідок пролетарського режиму в Англії, — але "соціальна емансипація" мала б початися в Ірландії, де земельна аристократія була чужим і зненавидженим гнобителем, а не, за традицією, носіями національної гідності й представництва, як в Англії.¹ А коли треба було узасаднювати тезу злиття народів у період "диктатури пролетаріату", голос забирав Енгельс (у статті "Угорщина й панславизм") і навчав, що "не тільки реакційні класи, але й цілі реакційні ("неісторичні" — П. Б.) народи зникнуть з лиця землі. І це також буде поступом".²

1. "Die traditionellen Würdenträger und Vertreter". K. Marx, F. Engels. Werke, 32. Берлін [Dietz Verlag], 1965, ст. 638.

2. У книзі "The Russian Menace to Europe". Гленко (ред. P.W. Blackstock & V.F. Hoklitz), 1952, ст. 67. Цитовано тут за Elliot R. Goodman. The Soviet Design for a World State. Нью-Йорк [Columbia University Press], 1960, ст. 22.

За приклад патріотичного прикрашення немилих історичних фактів може правити історичного характеру праця Петра Мірчука "Коліївщина", в якій автор намагається довести, що гайдамаччина уманського періоду була свідомим державотворчим рухом українського народу з метою усамостійнитися від тодішніх окупаційних сил Польщі й Росії. Таке намагання українського патріотично наснаженого історика є не тільки недоцільне, але й осмішує, коли згадаємо, що головний штаб гайдамаччини, на чолі з Залізняком і Гонтою, втопивши в калюжах винної і невинної крові зусилля польської шляхти (Барська конфедерація) протиставитися загарбницькій політиці цариці Катерини, пішов пирувати в табір грізнішого ворога української самостійності генерала Кречетнікова і польського дегенерата Браніцького, де всіх їх схоплено й знищено або запроторено в безвісті. Українському історикові, що аналізує події після Полтави, Батурина і фінських боліт під мурами Петрограду, тобто після того жакливого голокосту, заподіяного тодішній українській провідній верстві Петром Першим, немає чого соромитися, ні прикрашувати натягненою аргументацією того сумного факту, що в той час українська обезголовлена стихія була здатна тільки на інтуїтивний відрив, без жадної політичної доцільності й пляномірності.

Ні перша, ні друга школа писаної історії не можуть бути доброю вчителькою просто з тієї причини, що вони роблять з історичної науки засіб політичної демагогії.

Коли залишимо окремі школи й окремі праці тенденційної історіографії і добре приглянемося до широкої панорами хоч би тільки європейської історії всіх періодів, ми починаємо спостерігати сувору закономірність співзалежності між природою людини й її втворами, між формою й змістом історичних явищ, між засобом і вислідом і між наміром і реальними можливостями всякого політично-суспільного руху.

Перше, що впадає в око, це тенденція національної держави, якщо вона стала буйно рости, — розгортатися в імперію. Це явище спричиняє особлива прикметність людської вдачі, а заохоче до цього ідеологічно-політична порожнеча оточення, яка звичайно є наслідком недорозвиненості або розкладу національного організму сусіда.

Друге, це незаперечний факт, що навіть республіки в міру перебудови в імперію втрачають республіканський характер і стають автократіями. Як довго автократизм знаходить сильну підтримку серед політично вироблених верств панівності (імперського) народу, імперія лишається життєздатним політичним творивом. Але, як і кожній речі на цьому світі, імперії загрожують певні хвороби їй притаманні. Імперіяльна влада завжди загрожена двома взаємно протилежними силами всередині імперії, від поляризації яких залежить її існування. Поява свідомої, а то й випадкової координації дії цих двох сил стає смертельною загрозою для автократичної влади і для імперії. Одна з цих сил це вільнотумні елементи в самій панівній нації, які намагаються поєднати дві суперечні одна одній речі: вольності республікансько-демократичного суспільства й колоніяльне володіння на територіях підбитих народів. Друга сила це відосередні прагнення скорених народів, які відчувають своє приниження й експлуатацію панівною нацією. Боротьба цих сил поступово виснажує й деморалізує панівний сектор, і імперія або падає врешті жертвою наростання

зовнішніх сил, або, еволюціонуючи в ліберально-демократичний устрій, крок за кроком розпадається на складові частини в наслідок зростання — в ліберальних умовах — суспільно-політичного потенціалу підбитих народів. Устрій справжньої демократії аж ніяк непридатний для імперії; або імперія, або демократія. Можна мати сумніви, чи дана панівна нація спроможна створити передумови для закріплення справжньої демократії, але не може бути сумніву в несполучності демократичних принципів з імперською владою.

Далі, ми бачимо, що політичне усамостійнення підбитого народу, незалежно від ступеня революційного зусилля певних груп чи партій і насильства над ними, тобто національно-визвольна революція, тільки тоді успішне, коли наставлення зовнішніх сил супроти панівної нації сприяє такій революції, коли громадська думка серед впливових кіл імперського народу поділена і коли національна єдність зреволюціонізованого народу не порушена і його суспільні прошарки політично не споляризовані.

Історія Європи не знає ні одного випадку, коли б дві революції — національно-визвольна й радикально-соціяльна — одночасно увінчалися повним успіхом. Властиво, жадна *політично зріла і національно свідомо чи культурно гомогенна* спільнота не підіймалася здійснювати дві революції нараз, це робили тільки ті, що заглушили в собі інстинкт самозбереження, піддавшись наркозі утопічних ідеологій. На приклади особливо багатий наш 20-ий вік. Навіть Ірландія, якій Маркс і Енгельс присвятили дуже багато уваги й заходів, намагаючися викресати з її внутрішньо-соціяльних стосунків запальну іскру для пролетарської революції в імперській Англії, не пішла пропонуваним їй шляхом, коли прийшов її час. А після Першої світової війни і розвалу імперій — Фінляндія, Чехо-Словаччина, Прибалтика, Польща — всі вони усамостійнилися, бо потрапили зберегти себе від унутрішньо-соціяльного розбрату і скерувати всенародну енергію на політичне усамостійнення.

О, вже чую "поважні застереження" і сам знаю, що на політичну констеляцію тодішньої Європи впливали й вирішували ще й інші і дуже поважні сили, але нічого б ті сили не вдіяли, коли б, особливо польський і фінляндський народи, не виявили соціяльної однозгідности й національної єдности в питанні пріоритетів національної політики.

А коли придивляємося до останніх актів визвольних процесів, спостерігаємо, що чільну роль відіграють тут не ідеологи і не вчені апологети й поети — їхня роль в будженні, наснажуванні й скріплюванні національної єдности; для останнього акту потрібні люди практичні з великим відчуттям потреби часу і з талантом об'єднувати довкола себе навіть суперечні одна одній сили та скеровувати їх в одне річище. Не Вишенський, не Смотрицький і навіть не князь Костянтин Острозький поставили козацьку державу, а звичайний сотник лейстрових козаків Речі Посполитої Богдан Хмельницький, стратегічні й організаційно-державницькі здібності якого як політика польський історик Кубаля оцінив вище за Кромвела. Дарма що для нього першим поштовхом була, мабуть, радше жадоба особистої помсти, ніж ідеологічно-патріотичні стимули (бо й оженений був з полькою), але вже саме те, що запросив собі на спільників "бісурменських" татар і зумів при цьому зацитькати православне християнство, свідчить про якраз оці конче потрібні здібності практичного політика для дер-

жавного будівництва.

Маркс, хоч сам не мав хисту для практичної політики, вчасно зрозумів, що в революційній дії першу скрипку грають елементи політики: стратегія й тактика, а ідеологія править за dokonечний засіб і прапор. Поміляються ті, хто думають, що "Комуністичний маніфест" — оцей катехизис марксизму — став наріжним каменем успіхів усіх марксистських революцій; наріжним каменем успіхів марксизму в новочасному світі було dokonане ним розвінчання напушистих кличів французької революції, тобто розвінчання ідеологій, і закріплення примату політики та перенесення макіявеллізму з міжнаціональної сфери у міжклясову — в суспільну. Цьому приматові політики над ідеологією він завдячував свою перемогу над Прудоном, тобто над соціалізмом французького походження. І всі, хто зрозумів цю таємницю марксизму, вийшли переможцями над своїми суперниками, які надавали більшої ваги Марксовій ідеології, ніж його політичній філософії. Через недоцінювання дисциплінованої політичної організації, плянної політичної акції й тактики, прогнала Роза Люксембург в німецькій повоєнній революції. Стратег і геній політичної тактики Ленін викинув на смітник історії такого ідеолога марксизму, як Плеханов і такого праведного комуніста, як Мартов. Чистої води політичний інтриган Сталін упорався з ідеологом Бухаріном і з героєм громадянської війни Троцьким та викинув поза борт нової імперії всіх тих, що були задивлені в "загірну комуну". Мао легко розправився з тими, що вірили у "квітник різноякої соціалістичної думки", і т. п., і т. д...

Паралельне існування різних визвольних концепцій у провідних колах поневоленого народу радше сприяло їхньому визволенню, ніж перешкоджало, як тільки ті концепції починали співдіяти замість взаємно поборювати одна одну. В міру дозрівання інтелектуальних сил поневоленого народу до самостійної раціональної дії його визвольні прагнення здобувають собі симпатії й моральну підтримку тих елементів серед імперського народу, які вбачають у визвольній боротьбі поневоленого народу свого союзника проти авторитарного режиму. Різність і різноплощинність концепцій дає визвольній боротьбі шанси поширити симпатії до себе серед вільнодумних різнонаціональних елементів, позитивні впливи яких, як це виявилось серед англійського суспільства в ірландських самостійницьких змаганнях, можуть набрати значення поважної допоміжної сили. Політичне осамостійнення поневоленого народу з-під імперського гніту набирає шансів на успіх у міру розкладу національної єдності панівного народу наростанням протирежимних настроїв, що раніше чи пізніше приводять до антирежимної (соціальної) революції в центрі імперії або до поступової перебудови в демократичні форми правління, завжди згубні для імперії. Наприклад, у сьгоднішній політичній констеляції світу і при сучасному становищі українського народу в радянській імперії його політичне осамостійнення шляхом революційного зриву, але без участі в такому ж зриві рішальних сил російського народу на своїй території не має жадних шансів. Враховуючи характер імперського режиму СРСР, такий революційний зрив став би самогубством українських найсвідоміших і найзріліших для державного будівництва сил, особливо серед інтелігенції. Всебічне й наполегливе ширення національної свідомости, збереження національної субстанції та здобування прихильности для своєї справи в

найважливіших народів — це найголовніші завдання поневоленого народу й його всюдисущої діаспори в час політичної стабільності імперського режиму.

Уже Енгельс, хоч і дуже охочий на революційні авантюри в молодому віці, старіючися, прийшов до висновку, що "беззбройний народ проти сучасної армії — це з воєнного погляду зовсім зникама величина" (Лист до А. Бебеля 11 грудня 1884 р.).³

Врешті слід відзначити, що поважним фактором визволення колоніальних народів є життєві інтереси третьої політичної сили — держави, яка шукає своєї власної безпеки й ваги в світі в послабленні експансивного потенціалу даної імперської нації. Увесь, наприклад, деколонізаційний процес Африки є великою мірою вислідом радянського революційного патронату, спертого на лицемірну національну політику марксизму, з наміром знесилити й звести Англію та Францію до рівня другорядних держав.

2. УКРАЇНА НА ІСПИТІ ІСТОРІЇ

Дослідникові, що вивчає українську історію, впадає в око культурницьво-релігійного забарвлення й неполітичне думання політичних провідів. Як тільки з'являлися нечисленні проблески здорової політичної думки, вони зараз потопали в ідеологічних вереміях за всілякі догми — релігійного характеру чи якого іншого. *Ми страшенно релігійний нароо, навіть і в безбожництві.*

Вже сотня літ проминула від політичної революції Маркса, яка поставила ідеологію, тобто ідеї наївного соціалізму, на послуги його політичній філософії, що примусило західні народи в їхньому протинаступі переставитись на чисто політичні засоби боротьби, а ми й досі переплутуємо та перемішуємо політику з ідеологією, а то й з поезією, від чого знецінюється наша ідеологія, а політична думка під радісні оплески наших ворогів сходить на манівці політичної махнівщини.

Нам траплялася нагода (в шістнадцятому сторіччі) тісніше пов'язати себе з Заходом, який психологічно й культурно нам найближчий з усіх навколишніх цивілізацій, і одним махом чітко відрізати себе від одного сусіда обрядовістю власного культурного плекання, а від другого — ідеологічною догматикою та символікою духового центра, що поза засягом агресивних сил наших ворогів, — тобто йшлося про використання культурницько-ідеологічних козирів для політики самозбереження, — але ми воліли *під православного царя*. Не збагнувши суті московського деспотизму, ми, як нетля на світло, влетіли в обійми московського цареслав'я.

Концепцію гетьмана Виговського — союзних стосунків із Швецією через Польщу, здійсненню якої перешкодила нагла й вельми підозріла смерть Хмельницького, ми увінчали мученицькою смертю розумного гетьмана, бо воліли *православного союзника*.

Концепцію гетьмана Дорошенка — союзу з Туреччиною проти Польщі й Росії, знівечила "махнівщина" запорізького кошового Сірка, бо ми —

3. Karl Marx, Friedrich Engels. Werke. Берлін (Dietz Verlag), 1967, ст. 253.

насамперед — *за віру православну*. Аж врешті, оце вірнопідданство наших вельможних полковників *православному* цареві допомогло Петрові звести нанівець обережне плянування гетьмана Мазепи до самостійності й винищити найсвідоміший актив козацької старшини; а та сама церква, добродієм і будівничим якої був Мазепа на протязі свого гетьманування, була примушена виклясти ім'я великого гетьмана з пам'яті його народу. І ідеологія нічого не вдіяла.

На переломі останніх століть, ми з тією самою релігійною ревністю кинулися на світські ідеології. "Без холопа і без пана!.." Це поетова візія майбутнього ідеалу, але в жадному розумному тлумаченні не мета і не зміст боротьби в ім'я такого ідеалу, бо коли існують ще і холоп і пан, тоді немає ще можливості вибрати того, хто ні холоп, ні пан; вибрати можна тільки або холопа, або пана — але і перше й друге непридатне для осягнення ідеалу. "Обійміте ж, брати мої, найменшого брата!.." — оцей вічно актуальний заповіт ми чомусь забули, а це ж найосновніша програма національного визволення. Ми деклямуємо слова, але їхнього змісту ми не вміємо вплести в живий вінок активності трагічного народу.

Цю черговість можливостей прекрасно розумів другий геній нашого народу, Іван Франко, коли писав:

Адже змагання до усунення... визиску мусить... бути змаганням до усунення визискувачів, своїх чи чужих, а у випадку даного вибору, певно, *насамперед, чужих, а потім своїх*. ("Поза межами можливого", 1900. Цит. з Іван Франко. Вибір із творів. Нью-Йорк [НТШ], 1956, ст. 333).

Коли прийшла нагода позбутися чужих визискувачів, ми не пам'ятали порад наших великих мислителів і, як ніхто перед нами в Європі, вирішили доконати дві революції — національно-політичну і соціальну, хоч ледве чи вистачало нам сили на одну — "на усунення чужих визискувачів". Ми зразу створили два фронти — внутрішній і зовнішній, бо радше вірили підшепам чужої ідеології, що важливіше позбутися внутрішнього визискувача. А коли пошилися в дурні, тоді устами рідних нам шахраїв та мазлаїв жалілися перед глухим світом на нечесну гру Леніна, ніби перед мировим суддею після ярмарку в Сорочинцях.

Не в осуд, а в науку для сучасних і майбутніх наших політичних геніїв, годиться нагадати, що в критичні часи батьки нашого народу не жили власним розумом. Революція в Росії мала тільки одне завдання: змінити режим. Російська політика не мала політично-самостійницької проблеми, а збереженню імперії сильно сприяли марксистські принципи соціальної революції. Вже сам клич: "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!" — давав у руки Ленінові не лише ідеологічний прапор для нової імперії, але й виправдував (і по сьогодні виправдує) втручання марксистської Москви в внутрішньо-політичні справи інших народів в ім'я оцієї фікції інтернаціонального солідаризму пролетарів усього світу.

І знову ж у той неповторний час революції в Російській імперії царів історія підсувала нам нагоду наладнати тісніші зв'язки з Заходом, до якого ми нібито завжди так прагнемо. І знову ми не покористувалися нагодою і то не з нехоті до Заходу, а просто здуру — з браку політичного розуму. Місяць перед підписанням Берестейського мирного договору з Централь-

ними державами в Києві з'явилися французька, англійська та чеська місії й запропонували дипломатичне визнання Центральної Ради й Генерального Секретаріату як уряду Української Народної Республіки і допомогу за ціну втримання протинімецького фронту. Чи ж не спокуслива пропозиція!.. Але це ж було проти ідеології нашого "рідного" пацифістичного соціалізму, а, крім того, ще й, без сумніву, творило почуття непереможного сорому перед "братнім" російським соціалізмом під залізною рукою Леніна й під наганом Дзержинського: де ж нам, "трудолюбному селянському народові", здеклясованому ще перед народженням ідеї про безкласовість, воєнно зноситися з західною буржуазією і то тоді, коли Ленін вирушає до Берестя чинити мир в Європі? Але великий фінляндець Манергайм і зручний політик Пілсудський не посоромилися західньої приязні й обидва добре прислужилися в процесі визволення своїх народів з-під Російської імперії.

"Наш народ не був готовий", — каже мені один щирий учасник збройної боротьби тих років. Ні, старий приятелю, не народ, а його провід не був політично підготований. Народ завжди готовий; він був готовий навіть у час отого жахливого безголів'я в Україні за панування Катерини й гайдамацької різні.

Очевидно, тодішні зукраїнізовані частини царської армії не оперлися б німецькій потузі, й Україна була б окупована німцями, але ми опинилися б по боці Заходу. Важко сьогодні виводити всі можливі наслідки такого стану; одне, проте, безсумнівне: в той час ми випередили б білогвардійські сили Денікіна й Врангеля. Сьогодні ми постійно нагадуємо собі безуспішне звернення Назарука до французької місії в Одесі, але чи не завжди промовчуємо дату 5 січня 1918 року, коли французька місія накидалася нам.

Між двома війнами, здавалося, ми здорово осудили помилки наших батьків і набули чимало політичного розуму. Та ба! Коли б то вернулися ті самі сценічні лаштунки історії, може б ми й знали, що й коли краще. Але лаштунки змінилися, і ми знову "лицем до ідеології" чи радше до анти-ідеології вчорашнього дня. І сьогодні трудно зрозуміти, чому наші юні політики 1939 р. не додумалися переконати віцемаршалка польського союму й голову Українського національно-демократичного об'єднання Василя Мудрого, щоб він емігрував до Англії з польським урядом. Він мав на те право, а ми мали б око й вухо в таборі альянтів, а не мусіли б марно здогадуватися, що задумує Захід зробити після капітуляції Німеччини. Захід не те, що не мусів іти проти Сталіна зараз по розвалі Німеччини, він і не міг і не хотів іти.

А чи навчилися ми чогось з останнього досвіду?.. Анічогісінько! Здавалося б, що політична еміграція, яка може дозволити собі на родинні місії на Тайван, до Уругваю й на інші міжнародні конгреси, повинна була б знайти матеріальні засоби, щоб забезпечити життя в червоному Китаї, скажімо, Іванові Майстренкові, переконаному марксистові типу самостійницьких "боротьбістів", де він мав би нагоду ширити в особистих стосунках ідею розвалу радянської імперії та ідею усамостійнення соціалістичної України. Грунт для цього там відповідний. Тимчасом Майстренко сидить уже 35 років у "буржуазній" Німеччині, змушений заробляти на хліб щоденний редакційною працею над текстами часом сумнівної вартости.

Здавалося б, що людину, яка добровільно перетерпіла радянське пекло, яку зусилля Заходу вирвали з того пекла і яка здобула українському імені стільки доброї слави серед наукового світу й незвичайно впливових соціалістичних партій Заходу — отих партій, які ще недавно "визнавали Радянський Союз як соціалістичну революційну владу" й закликали всі соціалістичні партії світу "протиставитися всяким загрозам війни проти тієї влади" — здавалося б, що цю людину, хоч і називає вона себе марксистом з переконання, але готова боротися за самостійну Україну і заявляє за патріархат Української католицької церкви, ми повинні б проголосити "Українцем Року", даруючи йому поверхове знання марксизму (коли б Маркс ще жив, він сказав би про марксизм Плюща те саме, що він говорив про французьких соціалістів, які теж називали себе марксистами: "Коли вони марксисти, тоді я не марксист").

Здавалося б, а що ж, властиво, вийшло?

Політична партія на еміграції, що вихваляється своєю чисельністю, організованістю, революційністю та фінансовою незалежністю, вирішила бойкотувати Конгрес українців Канади, бо українські студенти чи хто там запросили Леоніда Плюща промовляти. Трудно уявити собі щось більше неполітичне, непристойне й боягузливе: велика партія з ідеологічно непохитним проводом не мала ні сили, ні відваги асоціювати себе з однією відважною людиною сучасної України на конгресі всього канадського українства й вирішила бойкотом вийти з ситуації, та продовжувати пресову кампанію *не проти праці цієї людини*, а тільки за її марксистські переконання. Чогось наївнішого, примітивнішого — а може й спровокованого — не можна собі й уявити! Проте, українська еміграційна дійсність вигадливіша від найбуйнішої уяви.

3. ЩЕ ОДИН «ВОРОГ» ВИЗВОЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ВИЗВОЛЬНОГО ФРОНТУ

Революційна ОУН вирішила, що українська державницька ідея має замало ворогів: треба за всяку ціну знайти ще й внутрішнього ворога української самостійності. І знайшли! Знайшли Петра Григоренка, людину сьогодні світової слави, кришталевого характеру, воляцької відваги і зрілого політичного розуму, яка поклала в жертву своїм людським переконанням і любові до свого та до інших покривджених народів багато більше з особистого, ніж усі живі провідники революційної ОУН; людину, яка зреклася готових почестей, вигід і влади, за привидом якої так уганяються наші революціонери на еміграції; знайшли й проголосили "urbi et orbi" української діаспори національний бойкот проти цієї людини. Яка ж провина Григоренка проти української нації?

— Він єдинонеділимець! — передається від міста до міста, пошепки від вуха до вуха. І тут же говорить мені уповноважений:

— Якщо Григоренко буде говорити в річницю незалежності, ми (члени і симпатики ОУНБ) збойкотуємо святкову академію.

Уявляєте собі? Українські націоналісти — самостійники,

революціонери — збойкотують відзначення Великої Річниці!..

Що ж насправді вчинив Григоренко, що так болить патріотам Визвольного Фронту?

Даймо слово фактам і самому Григоренкові.

Коли перший раз у західній пресі виринуло ім'я Григоренка як оборонця кримських татар, всі ми думали про нього як про зрусифікованого малороса шляхетної вдачі. Та коли він у своєму інтерв'ю німецькій пресі твердо заявив, що він ніколи не був російським генералом, а тільки генералом радянської армії, що національністю він українець, що любить свій народ і бажає йому жити власним життям у власній державі, ми побачили, що українській еміграції Бог послав не тільки перлину вселюдських чеснот, але й непохитного оборонця прав нашого народу перед усім світом.

Як повноправний представник правозахисного українського руху і московського він незмінно і при кожній нагоді маніфестує свої самостійницькі позиції українського патріота, при цьому чесно репрезентує й московську групу перед світом і антирежимною російською еміграцією. Цей факт примушує зупинитись і проаналізувати ситуацію: ніколи ще не ставалося, щоб російська політична течія довіряла українському самостійникові репрезентувати себе перед зовнішнім світом. Навіть у роки "гарячої приязні" Леніна до галицьких українців під царською окупацією, коли він проливав сльози над українською культурою, нищеною окупаційним режимом, навіть і тоді йому б і на думку не спало доручити репрезентацію російської революції українському самостійникові, також соціал-демократові, Юркевичеві, хоч у той час Ленін уже цілком ясно й виразно проголошував право на самовизначення в *принципі* для народів у царській імперії. Значить, щось міняється в північному царстві царя Гороха. Що і наскільки? — довідаємося дещо далі.

Другий факт: остаточно видворений і небезпечний режимові генерал, не вважав, видно, ні потрібним, ні доцільним приєднуватися формально до будь-якої еміграційної партії. Це зрозуміле, коли зважити, що, проживши ціле життя в інших умовах, виростаючи в іншій школі й знаючи радянську систему з позиції більше, ніж звичайного гвинтика в цій системі, він виніс дещо іншу концепцію визвольної боротьби підсоветських народів ніж та, яку виробили собі окремі партії на еміграції.

Зрозуміло також, що "видворені" російські дисиденти запрошують Григоренка як представника, уповноваженого й московською правозахисною групою, до співпраці, і що Григоренко повинен зустрічатися з ними з цього обов'язку. І як довго Григоренко цілком виразно й рішуче виступає перед російською еміграцією як непохитний український самостійник і як

довго російська еміграція, знаючи його думку про національне питання в Радянському Союзі, хоче його співробітництва проти сучасного режиму комуністичної партократії, ми, українська еміграція і весь український народ, не маємо причини знеславлювати його добре ім'я. Приймаючи запрошення на участь у редакційній колегії російського журналу "Континент", Григоренко одверто й мужньо проголосив перед усім світом платформу цієї співпраці. Ця платформа віддзеркалює й його концепцію національного визволення під'яремних народів. Відповідь на питання, чи його співпраця з інтелігентською групою російської еміграції дасть позитивні наслідки для обох народів, буде залежати головним чином від позитивного й дійового ставлення цієї групи до Григоренкової концепції обопільних інтересів.

Концепція Григоренка сходить на потребу співпраці всіх волелюбних людей, а передусім людей російської національності, якщо боротьба проти режиму, що гнобить усіх, має бути успішна. Його віра в можливість такої співпраці впливає з того, що в усіх суспільних прошарках усіх національностей Радянського Союзу, включно з російською, існує опозиція проти нинішнього комуністичного режиму, який зазіхає на весвітнє панування під ширмою марксистського інтернаціоналізму. Ця концепція сперта на ось-які факти й його висновки з цих фактів:

1) Партократична імперія під назвою Радянський Союз стала спадкоємцем Російської імперії царів, але не є безпосереднім її продовженням. Імперія Радянський Союз виросла на інтернаціональних ідеях Маркса і є творивом інтернаціоналістів-марксистів, у колах яких головну політичну роль відігравали неросіяни, а росіяни, коли й грали головні ролі в марксистському русі, то насамперед як інтернаціоналісти, які до національних проблем, загалом беручи, ставилися байдуже, як до речей випадкової природи. Коли комуністичний режим нової імперії користується деякими атрибутами національних культур, то лише з чисто практичних спонук і не тому, що вони, скажімо, російського походження, а тому що вони, з усіх інших, найкраще надаються для ширення й закріплення інтернаціоналістичних ідей Маркса. Наприклад: у питанні мови, Ленін, в жилах якого не було й краплі російської крові, вважав російську мову найвідповіднішою для міжнародного спілкування народів колишньої царської імперії, а тепер Союзу Рад, не тому, що вона російська, а тому, що як імперська мова по через віки вона найрозвиненіша, найпоширеніша і найзрозуміліша і на всіх неросійських територіях СРСР. Чистокровні, виглядає, росіяни Плеханов і Луначарський спілкувалися й дружили з євреями, як ось Мартов, Троцький та інші, не тому, що вони євреї, а тільки через те, що вони відкинули свої національні традиції й заявили себе інтернаціоналістами-

пролетарями з переконання. Ідеї комуністичного суспільства не зродилися в голові російської людини, а вся система не виростала органічно з традицій російського народу, а була накинена згори, тоді коли Російська імперія царів наростала органічно, поступово розвивалася з Великого Князівства Московського і була еволюційним витвором самих росіян з походження чи з переконання. Врешті, Радянський Союз у своїх основах не був замислений як імперія, а як союз вільних республік і щойно в перебігу свого розвитку переродився в імперію. Це є ті різниці, які в очах Григоренка відрізняють Російську імперію царів від нової імперії "пролетарів" — не "народних" депутатів республіканських рад і навіть не Російської Радянської Соціалістичної Республіки (Федеративної), а імперія Всесоюдної Комуністичної Партії чи радше її центрального проводу, в якому принцип персональної диктатури чергується з олігархічним і для "вступу до якого нема ніяких перешкод, ні теоретично, ні практично за національною ознакою".

2) З цього в Григоренка, як і в Солженіцина, Буковського й інших, випливає цілком логічний висновок, що й російський народ, як і інші народи, обдурено, згвалтовано і впряжено в систему не свого походження, в якій він також почуває себе поневоленим.⁴ Це ж бо не таємниця, що запровадження марксистської системи, починаючи від 7 листопада 1918 року, вимагало знищення великого числа росіян, які протиставилися ідеям Жовтневої революції і "пролетарському" режимові інтернаціоналістів. І сьогодні щирі росіяни, які прагнуть великоруського національного ренесансу в нових демократичних формах, активно виступають проти політики режиму і, як революціонери всіх інших народів, є переслідувані, в'язнені й виселювані поза межі своєї батьківщини.

3) На підставі власного довголітнього досвіду Григоренко знає, що ні вселюдно вибрані депутати до республіканських верховних рад, ні депутати до Верховної Ради Союзу, ані теж їх виконні органи — ради народних комісарів, а тепер кабінети міністрів — не є справжньою владою в марксистській системі сучасного радянського режиму: це тільки ширма демократичної формалістики. Справжня влада в руках Всесоюдної Комуністичної Партії. Не конституція Союзу, а кожночасна програма партії й окремі рішення Політбюро є законом держави, й вони запроваджуються в життя всіх народів провідними партійцями на

4. Ленін з власних позицій вождя пролетаріату також доказував, що царський режим поневолював і "великоруський" народ. Терміну "російський" Ленін уживав тільки в імперському значенні, а не в етнічно-територіальному.

всіх ключових постах: в Україні російського походження, в Прибалтиці українського походження і т. д. Це, однак, цілком не заперечує того, що серед партійців нижчих рівнів існує також своєрідна затаєна опозиція, що впливає з національних, релігійних чи просто людських почувань.

4) Бувши сам одним з найперших і найголовніших ініціаторів правозахисного руху, Григоренко переконаний, що цей рух в наш час єдино можливий, єдино правильний і найбільше дошкульний комуністичному режимові; що цей рух найпромовистіший і найпереконливіший перед західним світом. Цей рух не монополізує собі виключного права на опозицію чи на боротьбу з режимом, ані він не монополізований якоюсь конкретною партією, — і в цьому його головна сила. Тільки наївна, а то й цілком політично відстала людина, може закидати, що виконання Гельсінкських домовлень стало для правозахисного руху, а зокрема для Григоренка, самоціллю. Правозахисний рух — в Україні він, у Москві чи в Вашингтоні — абсолютно не стоїть на перешкоді до самостійного Києва; навпаки — це один з кроків у цьому напрямі, це один із шляхів до нього.

5) Григоренко свідомий того, що поки найчисельніший народ силою своєї людської та економічної потенції виступає головною опорою й головним знаряддям партійно-імперської влади, жадна зміна на користь демократичних принципів, ані визволення поневолених народів з політично-економічного погляду — неможливі; тобто — ні еволюція до лібералізму й демократизації, ні революційне постання національних держав — не реальні без активної участі найважливішого людського елементу в російському народі. Імперська влада поти ефективна, поки вона автоматична й тотальна і поки народ, що почуває себе імперським народом, хоче таким залишитися, не зважаючи на обмеження власних можливостей до ролі жандарма над іншими поневоленими народами.

6) Не тільки Григоренко, але й кожний з нас, що хоч трішки здає собі справу з геополітичного становища України, знає, що скоріше чи пізніше українцям треба буде з росіянами говорити й домовитися щодо певних форм співжиття й добросусідських стосунків на сході європейського континенту. Правда, не легко домовлятися з контрагентом, якому здається, що він тримає обидва кінці палиці в своїх руках; декому воно може здаватися дуже сумнівним заходом, а декому зрозуміти це може й не до снаги. Але Григоренко, маючи відповідні зв'язки серед впливових росіян, користаючися власним стажем і справжньою повагою в обох народів, вірить, що його посередництво й його участь у пресі російської еміграції може спричинитися до усвідомлення російською інтелектуальною верхівкою небезпеки для росіян

виступати в ролі знаряддя комуно-партійного імперіялізму й потреби приєднатися до політичної акції в напрямі усамо-стійнення всіх поневолених народів у Радянському Союзі. Чи пощастить йому?.. Краще не випереджати фактів, і все, що залишається розумній українській людині, зрійлій до політичного думання, — це сказати: Щастя вам Боже, генерале! Коли не пощастить, шануватимемо ваші зусилля й вашу добру волю.

4. ПОЛІТИЧНИЙ СКАНДАЛ

Інтерв'ю Григоренка дане редакторіві "Народної волі" з'явилося друком при кінці вересня. Зараз після того була розіслана до української преси його заява про основні напрямні його співпраці в "Континенті". Хто читає українську періодичну пресу, той знає зміст тієї заяви і не слід тут повторювати всі дипломатичні прикраси Григоренка, в яких певні факти мають історичне виправдання, а деякі треба б виправдати самою метою місії, якої він піднявся, і становищем між двома антагоністами, в яке він поставив себе. Проте, всі ці прикраси сходять на те, щоб компліментарно розкрити обом сподіваним контрагентам ядро проблеми, а саме:

Найбільшою перешкодою для створення єдиного фронту всіх націй СРСР є залишки російського великодержавного шовінізму (більше на еміграції, ніж в СРСР) і анти-руський провінційний націоналізм. Тому діячам національно-визвольних рухів треба доводити до неруських націй факт політичного, соціального і культурного поневолення російського народу, *проводити лінію поділу між цим народом і кремлівською партократією, яка спирається на міжнаціональну партію і використовує історичні традиції російської державности і російський патріотизм, підтримувати російський народ у його прагненнях скасувати соціальне, політичне й культурне поневолення і здобути свободу в самостійній російській демократичній державі на етнографічних територіях.*

Російським діячам в боротьбі за єдність треба якнайширше використовувати демагогічні заходи партократичної влади — створення національних автономних і союзних республік, надання останнім права виходу з СРСР. Виходячи з цього, *треба беззастрешно вимагати здійснення принципу державної самостійности України, Білоруси та всіх інших союзних республік, повернення на етнографічні території і відновлення автономії Кримським татарам, німцям Поволжя тощо. Як найближча мета —*

встановлення дипломатичних стосунків з державами світу — Україною, Білоруссю, які є членами Організації Об'єднаних Націй. Особливо твердо і рішуче російським діям *треба вести боротьбу з тими заходами партоткратичної влади, які виглядають, як російські заходи і тим плямують російський народ. Ми маємо на увазі такі заходи народовбивства, що їх систематично здійснює влада: русифікація, виселення аборигенів національних республік за їх межі та поселення на їх місце людей інших національностей, нищення історичних традицій і культури неросійських народів, погано завуальована проповідь великодержавного шовінізму, ксенофобії, антиукраїнства, антисемітизму, розпалювання міжнаціональної ворожнечі. Треба боротись проти проповідуваної керівниками КПРС концепції так званого "радянського народу" і також рішуче розкривати намагання російських шовіністичних кіл в СРСР і за кордоном ідентифікувати з поняттям "Росія" усі республіки Радянського Союзу, а з поняттям "російський" — усі народи СРСР".* (Підкреслення мої — П. Б.)

Прочитавши тут цитоване, просто дивуєшся, чому було українським патріотам не зачекати на відкинення цих Григоренкових пропозицій російською стороною? Чи може хтось побоювався, що російська група "Континенту" прийме їх?...

У перший дзвін на тривогу несподівано вдарив Роман Рахманний, який, здавалося, навчився до певної міри контролювати романтичні спалахи емігрантської визвольної політики, здобув критичний погляд на історію й засвоїв мистецтво логічно думати. В статті "Не за Гельсінкі, а за самостійний Київ" ("Гомін України", 14 листопада 1979) Рахманний на початку стверджує, що Гельсінкська група Орлова довела до "конфронтації між дійсністю і теорією діячів Кремля" і "показала весь цинізм їхньої великодержавної політики", переставляючи "боротьбу з тоталітарною системою правління в СРСР з негативної на позитивну", — аж раптом виходить у нього, що якби уряд (того ж Кремля) почав здійснювати "вимоги тієї групи...", тоді ця великодержавна внутрішньо була б зміцнена [!], ліберальний режим мав би ширшу підтримку російських народних мас"..., які "прагнуть лише лагіднішого режиму і більше нічого".

В цілості Рахманний доводить три речі, а саме: 1) що Григоренко має рацію, коли каже, що й російські народні маси почувають себе гнобленими сучасним режимом; 2) що він не простудіював сумлінно історії хоч однієї імперії, бо інакше він не твердив би, що ліберальний режим скріпив би великодержаву (імперію) всередині; 3) що його розуміння ролі внутрішніх суперечностей в імперії, зонайменше, абсурдне, коли він каже, що "не годиться висувати т. зв. Гельсінкських угод немов свій єдиний прапор (звідки він узяв цю ідею єдиного прапора? — П. Б.), бо це лише зручний засіб зміцнювати суперечності внаслідок цієї імперії" (Підкреслення моє — П. Б.). Таж якщо "висування Гельсінкських угод зміцнює внутрішні

суперечності імперії”, тоді таке висування незвичайно корисне визвольній політиці під'яремних народів. В цілості, стаття несимпатично вражає своєю поверховістю, що межує з демагогією.

Щойно 5 грудня м. р. в цьому ж часописі друкується відомий текст Григоренкової заяви і зараз побіч "Сахаровське переслухання в Вашингтоні". Редакторська злобність виявляється ще перед тим, як починаємо читати закінчення критичної статті з попереднього числа "Григоренко пропонує єдинонеділимську концепцію" пера Мартина Сулятича, а саме: в редакторській примітці до тексту заяви висловлюється догана за нібито неграмотність української мови в заяві, що, далєбі, цілком безпідставне; затє в звіті про Сахаровські переслухання редакція промовчала той знаменний факт, що "єдиний Григоренко врятував ситуацію, погрозивши організаторам, що виведе з конференції цілу свою групу, до якої входили не тільки українці, але й татари, вірмени, грузини й інші, якщо не буде поставлено на порядку нарад обговорення національного питання в СРСР. Організатори поступились, і це мало першорядне значення. Коли б таку вимогу ставив хтось інший, а не Григоренко, його б зігнували, бо голос там мали росіяни".

Статтю Сулятича, щоб не вдаватись у дрібничкові висмикування з тексту, які робить Сулятич з текстом Григоренка, можна схарактеризувати одним реченням: концепцію боротьби всіх національностей включно з російською проти тоталітарного марксистського режиму, яка у Григоренка має виразно характер об'єднання на час обопільної потреби, тобто на час повалення сучасного режиму, Сулятич тенденційно⁵ намагається подати так, ніби Григоренко пропонує сьгодні тривалу федерацію чи новий демократичний союз з Росією, тобто нове неділимство. Такого ж характеру й друга стаття Сулятича в "Шляху перемоги" (9 грудня 1979), в якій з усіх наївних запитів у бік Григоренка, найпромовистіший ось який: чому Григоренко *"намагається за всяку ціну інтегрувати боротьбу поневолєних націй з російською в єдиному фронті для повалення комунізму?"*

Вже оце одне речення свідчить про рівень авторового розуміння загального політично-правного й економічного стану в Радянському Союзі і про площину та рівень його патріотичної полємики з Григоренком, бо концепцію такої інтеграції автор статті вважає "шкідливою для визволення України". ("Нам треба союзників, які були б слабші від нас", — пригадується заява одного з визвольно-фронтєвєкєв). Тобто Сулятич вважає намагання розколєувати політичні сили, що діють у російському народі, і частину тих сил приєднувати до загально-визвольної боротьби проти комуністичного режиму — шкідливими для усамостійнення України. До новорозпалєваного походу проти Григоренка й проти спільного з частиною російських сил антипартократичного фронту докинуло слово й оточення Валєнтина Мороза,⁶ якому й далі здається, що тільки в ньому

5. Кажу — тенденційно, бо не можна ж припускати, що журналіст Визвольного Фронту не в силі розжувати суть змісту Григорєнкової заяви.

6. "Крапка над і". Відкритий лист до Української гєльсінкської групи з приводу так званого Закардонного представництва Петра Григорєнка. Без дати й місяця видання.

втілений ідеал непохитності українського борця за самостійність України і все, що залишається йому, це зберегти той ідеал для історії. На жаль, Мороз не здає собі справи з того, який колосальний капітал він змарнував і далі марнує, вносячи в українську визвольну політику все інше, крім політики.

Вершком політичної гістерії з приводу Григоренкової заяви був скандальний позаочний суд і присуд над Григоренком, уже не на партійному форумі, а на форумі установи загальносуспільної й центральної для керівництва національно-політичними акціями українців в Америці. Те, що не покликано на цей "суд незрячих" оскарженого; що навіть не прочитано тексту, який мав би бути предметом судового розгляду; і що винесено карну резолюцію більшістю голосів тих співучасників суду, з яких не всі мали нагоду читати текст заяви Григоренка в цілості. — все це вказує на те, що присуд був винесений заздалегідь і то не на цьому форумі, а на партійному (як в СРСР), тобто в середовищі, яке постійно монополізує собі право на представництво всієї України, на патріотизм, на єдиноправильність у всіх власних концепціях і рішеннях щодо визвольної політики і щодо права окремих українців на громадянство в українській спільноті. Хвалити Бога, УККА не має ще власної в'язниці, ні концентраку, ні "психушки".

Уся макабричність цього "суду" в тому, що ні статут, ні минула практика УККА не дають права будь-якому його тілу проводити такі позаочні суди над окремими українцями за їхні політичні погляди на окремі проблеми політичної тактики супроти угруповань інших народів, а тим більше в випадку, коли таке засудження впливає з тенденційного висмикування окремих висловів та затаювання того найістотнішого, яке цілком у згоді з інтересами українського народу.

5. ВИСНОВКИ І ДОПОВНЕННЯ

Заява Григоренка сколихнула плесом не тільки української еміграційної політики й перервала жуйку старої російської еміграції; вона, без сумніву, насторожила й сьогоднішніх можливо-владців Кремлю. Перспектива співпраці російського дисидентського руху на плятформі, запропонованій Григоренком, це щось більше, ніж атомовий арсенал Америки. Участь нехай тільки розумнішої частини російської інтелігенції у визвольній боротьбі поневолених народів і перегляд ролі російського народу як імперського, але, — як слушно каже Григоренко, — фактично в імперії комуністичної партії СРСР, — це смертельна загроза для імперської влади, для імперії і для більш-ніж-царів у Кремлі, для їхніх васалів та новітніх опрічників.

Що ж робив би в цій ситуації той, хто є володарем

сьогоднішнього Кремлю?

Насамперед, він ужив би всіх приступних йому заходів, щоб скомпромітувати саму ідею як підступну і підірвати престиж та довір'я до ініціатора в народі, до якого він належить, та ізолювати його від патріотичного суспільства в місці його перебування.

Які заходи, передусім, брав би він до уваги?

Знаючи про сангвіністичний характер українського патріотизму серед політичних середовищ, він клав би особливий натиск на патріотичну фразеологію та на ідеологічний зелотизм українського націоналізму.⁷ Він зразу нагадав би всі спроби спілкування України з "великоруським" народом, які завжди й без винятку доводили до катастрофічних наслідків для українського народу: починаючи від Андрія Боголюбського, через Переяслав, Гайдамаччину аж до ленінської національної політики в практиці. Надіючись, що національна гордість не дозволить жадному українцеві виносити на денне світло глибші причини невдалих для українців стосунків з росіянами, він мав би доволі часу для підсичування неділимських позицій у росіян.

Чи справді стигма минулих навадч, з українського погляду, повинна аж так обмежувати українську політичну стратегію на сучасних підготовчих етапах визвольної боротьби? Чи справді не зайшли поважні зміни в релятивних стосунках сил між українським і російським народами на протязі нашого століття?

Зруйнування Києва Боголюбським не можна ставити в площину національних стосунків, бо такі ще не існували. Це просто була спроба північного фєвдала звільнити себе і суздальські землі на майбутнє від зверхности Києва.

Вимушена політичними обставинами Переяславська угода Хмельницького з царем Олексієм була довершена також у часи, коли поняття національности, тобто почування культурно-етнографічної окремішности й економічних інтересів, було ще в народі під панівним впливом релігійної ідеології, яка навіть визначала національну приналежність, як напр., у поляків. "Хочемо під православного царя" не було гаслом політичної доцільности, а ідеологічної єдности, прагнення якої в українському народі виростало з ультрашовіністичної політики католицької Польщі на українських землях.

Використання Гайдамаччини царицею Катериною в її порахунках з патріотичною частиною польської шляхти — також на базі релігійної ідеології — не повинно сьогодні затемнювати

7. Прикметна риса українського націоналізму — не фашизм, а зелотизм. Між цими двома психологічної натури явищами лежить глибока прірва, але недостатньо широка, щоб унеможливити переплигування з боку на бік.

нам політичної перспективи на майбутнє, бо ми сьогодні в незрівняно кращому стані, ніж це було після Петрового винищення козацької провідної верстви, коли Україна на довгий час перестала виходити в розрахунки сусідів як самостійний фактор.

В час Великої революції нова провідна верства української інтелігенції, не встигнувши набути політичного досвіду, була заскочена подіями в дуже небезпечний для себе період — період прозелітського наснаження світською ідеологією про інтернаціональне побратимство творчих і працівних людей. Вже саме те, що мозок нації проголосував самостійність тільки Четвертим Універсалом, — не з стихійного бажання цілковитого суверенітету, а радше під примусом політичної доконечности; і те, що центральна влада тодішньої України потрапила впоратися з самоволею полковника Болбочана, а не вміла дати ради ні з Махном, ні з харківсько-більшовицьким "урядом" Юрка Коцюбинського — усе це свідчить про те, що ми ще раз дивилися на міжнародні стосунки крізь ідеологічну призму, а не політичну; ми підпорядкували ще раз державницьку політику утопічній ідеології про волю.

Зваживши все сказане, не можна заперечити, що найменше половина тієї вини, яку ми кладемо на наших воріженьків, припадає нашій політичній незрілості (незалежно від більшого чи меншого історичного виправдання) в обличчі виклику конкретних умов даного часу.

Наш сьогоднішній самостійницький актив, незалежно від ідеологічних чи стратегічних розбіжностей, звільнився вже від ідеологічних пут чужого нам світу, коли йдеться про прагнення до політичного суверенітету. Сьогодні не можна вже уявити собі ще одного Переяслава чи успіху ленінської національної політики серед свідомого українства. Але це ще не значить, що ми вже навчилися розрізняти ідеологічну статистику національних принципів від політичної тактики до здійснення цих принципів. Перенесення ідеологічної гіпертрофії власного хову з внутрішньополітичних стосунків на форум зовнішніх заслоняє нам принагідні можливості використати внутрішньополітичні ускладнення в інших народів і кидає на нас тінь провінційної застоюваності, що, без сумніву, є однією з перешкод на шляху якнайширшого розгортання акцій визвольної політики.

Одну з тих можливостей створює обопільна свідомість про очевидні користи, — як для російського правозахисного руху в Москві і серед найновішої еміграції, так і для українських всюдисущих самостійницьких сил — користи, що впливатимуть із спільної акції, спрямованої на повалення комуністичного партократичного режиму і на розподіл сучасної імперії на національні держави.

Чи існують дані для такої співпраці обох еміграцій у вільному світі?

Очевидно, існують. Ось їх прояви.

Зараз після свого видворення Солженіцин виразно писав, що понад тристатітне співіснування російського й українського народів в одній державі не було корисне ні щасливе для обох народів і що росіянам доводиться погодитися з думкою, що Україна має бути самостійною державою. На жаль, зараз після цієї заяви в українській пресі — особливо в пресі Визвольного Фронту — з'явилися напади на Солженіцина як на російського шовініста. Чому?.. Бо Солженіцин не підніс українцям "ордера" на самостійну Україну в межах етнографічної карти проф. Кубійовича. Ультимативні претензії українського максималізму до поміркованого російського патріота тим смішніші, що всупереч власній орієнтації на *власні сили*, наш патріот хотів би мати не тільки самостійність але й соборність без власного зусилля, подану на письмі, забуваючи, що всі того роду запевнення лиха варті, коли в тебе не буде в слухний час сили свої права обстояти; а коли в тебе є сила, тоді жадні запевнення не потрібні. Фактично спілка кінчається з хвилиною спільної перемоги над ворогом.

Незаперечним доказом можливості й доцільності спільного фронту українських самостійницьких сил і російських опозиційних проти жахливого тоталітарного режиму є дійова співпраця Гельсінкських груп — в Україні і в Москві та їхнє спільне представництво за кордоном.

В обличчі цієї співпраці (не конче ідеологічно співзвучної) українського правозахисного руху й московського, українським політичним і російським силам на еміграції треба поважно й всебічно обдумати пропозицію Григоренка. Ми ще не чули офіційної відповіді на заяву Григоренка від середовища, що гуртується біля "Континенту", але коли припустити, що Григоренкові були дані підстави на його публічний виступ, і коли те середовище висловить публічно свою згоду на співробітництво Григоренка з правом ширити на сторінках "Континенту" ідею усамостійнення всіх націй Радянського Союзу в ім'я спільної боротьби проти радянського комуністичного режиму, тоді перед українською визвольною політикою постає поважна дилема: піти за радою Мороза і поставити "поза межі української спільноти" Григоренка й усіх, хто бачить сьогодні політичний сенс в його концепції, і таки виносити всіх без винятку росіян з України на сьогоднішніх "паперових штиках", чи приєднати російську партію до спільного фронту з усіма іншими народами Радянського Союзу.

Вороже й крайньо негативне ставлення з українського боку до тіснішої співпраці з російською протирежимною й проти-

імперською партією може мати тільки один наслідок: загнані в глухий кут російські відосередні й протиімперські сили, мали б тільки один вихід, а саме: всіма силами всіх росіян без винятку втримати імперський "status quo" навіть і при зміні режиму на новий, який силою свого імперіального характеру мусів би бути крайньо правою автократією на місце теперішньої марксистської. Правда, можна заступатися запевненнями у власній програмі про безпеку рівних прав і умов для всебічного культурного розвитку національним меншинам в усамостійнених національних республіках, але в такі запевнення важко вірити без практичних доказів у житті.

Очевидно, всі ці міркування під умовою, що середовище "Континенту" офіційно й публічно потвердить Григоренкові умови співпраці. Без такого потвердження не може бути жадних підстав для співпраці будь-котрої української партії, що стоїть на позиціях повного політичного суверенітету українського народу, а Григоренкові як українському самостійникові немає чого робити в редакції "Континенту".

А тепер одне завваження до самого тексту заяви. Григоренкове твердження, що справжнім проводом у СРСР є всесоюзна комуністична партія, а не "вибрані" цілим населенням державні органи, відповідає правді стовідсотково. Я б це висловив навіть драстичніше: з хвилиною знесення приватної власності й ліквідації всякої опозиції як реакційної політичної інституції, несполучної з пролетарською диктатурою, провід партії Леніна став фактичним сувереном і безконкурентним власником державної території та всіх засобів виробництва, власником інституцій державного уряду і власником усього населення. Постанови партійних з'їздів і рішення Центрального Комітету партії стали джерелом всякої законности й незаконности. Центральні органи держави і їхні відгалуження стали тільки виконними органами волі партії. Запорукою цілковитої залежности "вибраних" органів державної влади від партійного центру є: 1) однопартійний список кандидатів; 2) завдяки цьому, ключові позиції в адміністрації й судівництві можна обсаджувати провідними партійцями "демократичним порядком"; 3) уповноваження конституційним законом партійного вельможі на посту генерального прокурора як найвищої влади для нагляду над усіма іншими урядами, для інтерпретації законів, для слідства й звинувачення і для виконання присуду. Важливість цього уряду для партократії засвідчується його відповідальністю єдино перед Президією Всесоюдної Верховної Ради, а фактично перед Політбюром партії. Йому підлягають всі прокурори союзних республік і його відпоручники діють самостійно й незалежно від усіх союзних і республіканських урядів. Цим твердим змістом останніх п'ятьох параграфів радянської конституції у радянського громадянина відібрано всяку можливість користуватися конституційними щедротами всіх попередніх параграфів. Так, термін

партократія відповідає дійсності.

Щождо інтернаціонального характеру цієї партії, то історія не знає і, цілком певно, не буде знати, такої імперії, а тим більше "інтернаціональної" імперії, що обходила б без імперської — політично упривілейованої нації, яка за *ті, власне, привілеї* віддає головні й суспільно найкорисніші прикмети своєї культури і своєю біологічну потенцію на послуги того інтернаціоналізму. І тому всякий інтернаціоналізм дістає й буде діставати своє імперське забарвлення від імперської нації. Теоретично можна спекулювати, що коли б це була імперія татарського хана, в якій на протязі століть домінувала своєю чисельністю й культурою татарська нація, Ленін мусів би будувати марксистський інтернаціоналізм на татарських елементах.

З цієї природної конечности випливає, що Російська соціал-демократична робітничка партія від свого заснування 1898 року завжди мала характер російської партії, незалежно від етнічного походження її передових людей.⁸ В її заснуванні поважну участь брала єврейська соціалістична партія "Бунд", що ввійшла в її склад як автономна частина. В 1901 році Бунд жадавав перебудови партії на федеративних засадах, залишаючи за собою право виключної репрезентації єврейського населення перед федеративними органами. Другий з'їзд у Лондоні 1903 року відкинув федеративний проєкт Бунду й настановив усіма російськими голосами на організаційній єдності, мовляв, коли "великоруський" народ не домагається своєї власної соціалістичної партії, тоді з якої речі мали б на це право менші народи. Таке саме було ставлення Леніна до тождних домагань вірменської соціал-демократичної партії, грузинської й української, яка фактично організувалася 1901 р. під назвою Революційної української партії, але 1905 р. перейменувала себе на УСДРПартію.

Яку велику вагу клав Ленін на єдність російської (імперської) партії й на її імперсько-російський характер свідчить те, що він радше погоджувався на розчленування імперії на союзні національні республіки, аби тільки зберегти всесильний об'єднавчий і асиміляційний фактор — РСДРПартію, яку в році 1917 перезвав на Російську комуністичну партію.

В році 1922 РКП стала Всесоюзною комуністичною партією, але, не зважаючи на кооптацію елементів різнонаціонального походження, вона завжди зберігала переважну більшість росіян (з походження чи з переконання) та імперськоросійський характер. Можна, очевидно, трипускати, що не всі росіяни в партії схвалюють русифікаційну політику партії в союзних республіках, з багато більшою певністю можна твердити, що більшість партійців українського, наприклад, походження не погоджуються з русифікаційною політикою партії, але всі вони коряться під тиском російської більшости.

Причини того, що на протязі існування радянської імперії духовна творчість російського народу впала нижче рівня царської імперії, треба шукати не в позірному інтернаціоналізмі комуністичної партії, а в цілком інших факторах. Це тема для окремого есею.

8. 1917 р. Політбюро комуністичної партії складалося із 12 осіб — тільки 4 великороси; 1918 р. з шести найвпливовіших членів Політбюро тільки один був чистокровний росіянин (Луначарський), чотири були єврейського походження: Троцький, Зінов'єв, Свердлов і Каменєв.

Польський самвидав про Симона Петлюру

Рік тому, з нагоди сотих роковин з дня народження Симона Петлюри, Рада засновників Руху оборони прав людини і громадянина в Польщі (Варшава) звернулася до українців з привітом. Текст його звучить:

У соту річницю з дня народження Отамана Петлюри.
Дорогі брати українці!

Ми, учасники Руху оборони прав людини і громадянина в Польщі приєднуємося до Вас у Вашій боротьбі за відновлення незаперечних прав українського народу і віримо, що вона принесе Вам **НЕЗАЛЕЖНІСТЬ**.

Варшава, 25 травня 1979.

Рада засновників Руху оборони

Самвидавний "незалежний журнал молодих католиків" "Spotkania" (Зустрічі), що виходить у Любліні під ред. З. Браделя, Я. Крупського й С. Шаціловського реагував на цю дату таким зверненням:

Цього року минає 100 років з дня народження Отамана України С. Петлюри, який для багатьох є символом примирення.

Це якраз він, завзятий український патріот, один з перших зрозумів і побачив, що єдиний шлях для наших народів це шлях примирення і взаємного компромісу.

Першим кроком для зрозуміння і примирення є взаємне пізнання нашого минулого. На жаль, праці з історії наших народів, які досі з'являлися, є часто тенденційні і фальсифіковані, вони поглиблюють взаємне упередження. Через те звертаємося до всіх людей доброї волі, щоб допомогли у цій такій важливій ділянці — відфальшування історії. Зокрема залежить нам на тому, щоб у дискусії на тему польсько-українських стосунків взяли участь наші брати українці. Тому відкриваємо вам сторінки нашого журналу.

Від нас самих залежить, як складуться наші долі в майбутньому і тому сподіваємося, що наші ширі серця і простягнені долоні не будуть відкинені.

Хай слова Тараса Шевченка будуть для нас пересторогою:
"Ми бились, мордували один одного, пане брате, й домордувалися

до спільної неволі”,* а приклад, який нам дав Отаман Петлюра, надією на майбутнє. Бо не може бути вільної Польщі без вільної України, а вільної України без вільної Польщі!

”Спотканя” — незалежний журнал молодих католиків

Заява громадського комітету українсько-єврейської співпраці

Учасники правозахисного та патріотичного руху на Україні зазнають, мабуть, найбільшого тиску радянського кримінального більшовизму. Склалося так, що проти українських правозахисників та націоналістів спрямовано жорстокіші репресії та знущання у порівнянні з їхніми побратимами інших національностей. Це пов'язано поперше, з тим панічним жахом, який відчуває комуністичний режим у зв'язку з національним та моральним пробудженням українського народу, з ростом волелюбности буквально у всіх верствах українського суспільства, а подруге, — з тим, що українські патріоти і правозахисники волею долі не досить широко відомі на Заході і боротьба їхня багата в чому незрозуміла широкій громадськості.

Світ не знає, наприклад, що основну масу в'язнів сумління в СРСР нині складають українці.

Найдовші терміни покарання — також ”привілей” українців.

Те, що в інших районах СРСР загрожує — у гіршому випадку — звільненням з праці чи іншим адміністративним гонінням, на Україні кваліфікується як ”антирадянська пропаганда” і спричиняється до сімох років концтабору та багаторічного заслання. Досить простої любови до свого народу, до його мови й культури, щоб українець був засуджений як ”антирадянець”.

Останнім часом — у зв'язку з загальним погіршенням становища в СРСР — над українською інтелігенцією нависла реальна загроза чергового погрому ”за методом” 1965 і 1972 років.

Найжахливіші методи сталінських часів першими повертаються на українську землю. Іще в 1960-их роках (під час ”відлиги”) КГБ організував убивство жудожниці Алли Горської; зовсім недавно забито письменника Гелія Снегирьова. Учасників правозахисного руху на Україні б'ють на вулицях, їхні родини перебувають під постійною загрозою фізичного знищення. Кілька місяців тому, наприклад, побито

*Ця цитата взята, очевидно, з польського перекладу творів Шевченка, можливо, цитованого з пам'яті. Однак вона відповідає поглядам Шевченка.

дружину українського письменника-політ'язня М. Осадчого.*

Катастрофічно зростає число *в'язнів-повторників*, себто тих, кого режим вирішив згноїти в таборах. Нові терміни одержали Микола Горбаль, Василь Овсієнко, Віталій Калиниченко, цілі групи українських баптистів. Новий термін загрожує Михайлові Осадчому.

Кінчив самогубством, не витримавши допитів КГБ, Михайло Мельник. У свій час Хрущов признавався: "Сталін не переселив українців так, як німців Поволжя й татар, тільки тому, що українці — народ численний".

Тепер, коли всі заповіти здохлого "вождя" знову на порядку денному — український народ вирішили винищити сучасними методами: позбавити його серця й інтелекту.

Громадський комітет єврейсько-української співпраці звертається до всіх, хто ще спроможний слухати й бачити: почався новий масовий наступ комунізму — на фронтах "зовнішньому й внутрішньому". Цей наступ може виявитись останнім. Єдине, що ще стримує тоталітаризм — це вогнища внутрішнього опору в СРСР. Якщо Захід допустить, щоб в СРСР поновилося "однодумство" — танки, що ввійшли в Афганістан, не пізніше, як через рік-два ввійдуть у Париж. Зупинити їх не буде кому.

Боротьба українського народу в кінцевому підсумку веде до розпаду тоталітарної імперії більшовизму і, отже, може врятувати людство від загибелі.

Допомагаючи будь-якій опозиції в СРСР, західній світ не зможе, звичайно, врятувати від загибелі всіх борців, — але відрочить реченець власної загибелі.

Єрусалим, 1980

*Вістка про дружину Осадчого не перевірена. — *Ред.*

ЖИТТЯ В ПАРИЖІ

Під знаком літературних нагород

Марта Калитовська

Чи не всюди, по містах і селах, вересень — час повернення до клас. Перехожим стає якось відрадніше, коли однотонний натовп оживляють червоні чи то сині плями найлонових курток і дзвінкі голоси дитячих розмов та окликів. Малеча відважно, може надто відважно, пробиває собі дорогу, розбризкуючи соковитість слів, що часто стоять далеко поза авторитетними словниками.

Але Париж — чи не єдине місто, де початок вересня є не тільки пора віднови шкільного й театрального-мистецького життя. Особливе напруження панує тут у літературі. Це час підготовки до літературних нагород, що будуть проголошені в листопаді-грудні. Але вже тепер по паризьких кафе, особливо на Сен-Жермен-де-Пре, ведуться жваві дискусії з приводу прогноз, хто буде майбутніми лавреатами. Позакулісові розмови може цікавіші, як офіційні засідання журі, пропозиції і голосування яких є вже вислідом численних попередніх розмов і дискусій. Літературні нагороди — одна з підвалин усього культурного життя не тільки Парижу, а всієї країни. Між ними відзначаються особливо три перші: Гонкурівська, "Феміна" і Ренодо (Renaudot), хоч нема страху, що для інших журі та інших нагород (як французької Академії, Медічі, Еркман-Шатріяна, Видавців та інших) не залишиться цікавих і вартісних творів.

Перша — найважливіша висотою авторитету і суми. Для пригадки: т. зв. академія Гонкурів, — це літературне товариство, засноване Едмоном Гонкуром (старшим від свого брата Жюльєна) в 1896 р.; вона складається з десятих членів і призначає нагороду за найкращий у році прозовий твір.

"Феміна" заснована в 1904 р. Як говорить назва, журі тут жіноче; воно надає нагороду за прозовий твір (роман).

Наймолодша з нагород — Ренодо — заснована 1925 р. групою літераторів-інформаторів і охрищена ім'ям засновника "La gazette de France" (1631). Нагороду тут оголошують приблизно в той самий час, що й академія Гонкурів, — за роман або збірку новель.

Існують ще інші інституції, які надають нагороди але очі всіх зацікавлених звернені на ті перші три. Їхня вага, сенс їхнього існування полягає в тому, що вони висувають на перше місце най-

талановитіший роман, найпередовішого письменника, але може ще важливіше те, що вони сортують та оцінюють яких 500 романів, а коли зважити, що це роблять ще й інші журі, то це незвичайна полегша для пересічного читача, щоб не загубитися в широкому і зрадливому лабіринті поточних видань. Нитка Аріядни.

Правда, існують ще інші показники, щоб знати, що треба знати, а чого не треба. Діє з десятків видавництв, саме ім'я яких великою мірою гарантує вартість друкованого твору. Вони теж часто лянсують нового письменника, маючи літературний нюх і відчуваючи, що в їх руках народжений новий талант. Між ними такі відомі, як: Галімар, Грассе, Жюліяр, Флямаріон, Сток, Сей (Seuil), Ашетте (Hachette), "La table ronde" та інші.

Проте читач не завжди йде за вибором журі. З нагоди оголошення останніх літературних нагород широко читана газета "Фігаро" вмістила в своєму останньому журналі, який з'являється кожної суботи, цікаву про це статтю, що спирається на статистичні дані. Основна думка статті, як і її заголовок звучить, — "«Бестселери» поза Гонкурами". Найбільш читані твори — це, як виявляється, найчастіше ненагороджені.

Що говорить статистика? Ще перед заснуванням нагород, у 17-ому столітті мадам Ляфает і її "Принцеса де Клев" побивають філософські "Роздуми" Паскаля. В 19-ому, "Жерміналь" Золя виходить понад 4-мільйоновим накладом, залишаючи далеко за собою графиню Сегюр, Альфонса Доде ("Листи з мого млина"), Стендаля і Мопасана, майже на одному рівні. Пруст здобуває понад 5 мільйонів примірників "Розшуками загубленого часу", Альбер Камю понад 4 млн "Чумою", а Сент-Екзюпері коло 4 млн "Нічним летом" і 3 млн "Малим принцом".

Як стоїть справа з популярністю сучасних письменників? Деякі з них виявляють справжню конвеєрну продуктивність: Жорж Сіменон пише приблизно один поліційний роман на місяць. Його видавнича продукція досягнула близько 300 млн примірників, перекладених 28 мовами. Жільбер Себрон (Cesbron) видав понад 3 млн "Загублених собак без нашійника", Франсуаза Саган досягнула понад 3 млн своїх "Добрідень, смутку", а Труая понад 5 млн "Засівами і жнивами". Можна б дивуватися, як це сталося, що літературні нагороди не мали ґрунтового впливу на тираж. За останні двадцять років тільки три письменники, нагороджені "Гонкурами", мали ринковий успіх: "Останній з праведних" Андре Шварц-Бара (Schwarz-Bart), "Невід Має" Жана Кар'єра (Carrère) та "Життя перед собою" Еміля Ажара (Ajar), здобулися кожен приблизно на понад мільйон накладу. Останній, наймолодший виявив не абиякий талант, і його твір знайшов добру інтерпретацію в фільмі тієї ж назви.

Можна б з цікавості поглянути, яке місце мають жінки. За 75

років нагородою Гонкурів відзначено тільки 5 жінок, і то не всі їхні твори користувалися популярністю. Прим., Сімон де Бовуар, дружина Сартра, була нагороджена в 1954 р. за роман "Мандарини", який мав куди менший успіх, ніж інший її твір — "Гостя".

"Фігаро" твердить також, що нагороди часто йдуть за модою і цього року мода вимагала висунути на кандидатку жінку. Може тому нагорода Гонкурів припала Антоніні Має (Maillet), канадці з походження.

Хто така нагороджена авторка, і чому саме її "Пеляжі-Візок" здобув нагороду?

Родом вона з Квебеку, та пов'язана коренем із східною провінцією Канади — Новим Бранзвіком, чи точніше з тією далекою провінцією, яка виросла на французькій традиції і зветься Акадією. У 18 ст. її заселили французькі поселенці-колоністи. Але в 1775 р. уряд зажадав від них присяги англійському королеві, і вони відмовились. Тоді їх прогнали. Переселенці рятувалися, як могли: частина повернулася до Франції, інші пробивалися до Люїзіани, але частина вперто думала про поворот в Акадію.

"Пеляжі-Візок" — епопея довгого походу людей, що добиваються волами й возами до вибраної батьківщини. Їх веде і очолює Пеляжі на своєму возі. Стиль авторки спокійний та пройнятий внутрішньою снагою, тугою за слідами прадідів. Нагорода припала авторці може не лише заради жіночої кон'юнктури, але й за приховане почуття відданості далекій але своїй землі.

Жюрі "Феміна" відкрило цього року призабутого чи радше мовчазного письменника старшого покоління, яким є П'єр Муано. Це його четвертий роман; усі його попередні романи були теж нагороджені; можливо, відомий він теж з інших причин, він був технічним дорадником Андре Мальро, тоді міністра культури, опісля директором державних театрів і культурної діяльності (1961) та вкінці загальним директором сектора мистецтв і літератури. Тема його найновішого роману — "Спостерігач тіні" (*Le guetteur d'ombre*) — полювання, але не з рушницею, а далеко-видом, яким він розкриває лісовий світ з його мешканцями, в якому небезпека приходить від людини...

Нагорода Медічі припала Кльодові Дюранові (Durand) за "Зоологічну ніч", а чужинецьку отримав мешканець Куби Алехо Карпантьє (Carpan-tier) за роман "Арфа і тіль", що є в дійсності історією Христофора Колумба, який причалив на острів.

Цікаво, що останніми роками почали висувати молодих письменників віком між 20-30 роками. Характеристичне для них, як це не виглядає дивно, повернення до "нормальних" літературних форм та стилю. Після екстравагантності в мові, як і в підшуку-

ванні ідей, молоді автори вдаються до традиційного про око роману-розповіді. Можна б узяти випадок з Патріком Модіяно, нагородженим минулого року "Гонкуром". Він здобуває шораз більшу почитність, хоч на око не має в нього нічого особливого. Мова пливе спокійно, не шукаючи вислову для емоцій. На його, як здавалося б, одноманітному шляху навіть не подорожника, а перехожого є зупинки біля пам'яток, пригадка про щось близьке і водночас шукання себе самого. Є туга за чимсь свіжим і зосередженим, що дається лише на самоті.

Або Еміль Ажар. Є в його романі "Життя перед собою" така брутальність в образах і мові, що межуює з вульгарністю та мусить збурити найдосвідченішу людину, не говорячи вже про пристойного читача-доматора групи третього віку. Але поволі Ажар відкриває перед читачем глибину гуманності, що кричить з настирливістю, якої не можна ніяк відсунути. Ажар здобув читача всіх суспільних прошарків і виправдав визнану йому нагороду.

Нарешті, Жан-Марк Робер (Roberts) впроваджує нас у свій світ відчувань, в якому не діється нічого несамовитого чи неймовірного. Його уява про завдання письменника може надто ідеалістична. І добре. Йому 26 років, а за ним уже вісім романів, усі без сенсаційності Франсуази Саган. Ось що він думає сам про працю письменника ("Фігаро" з 20 листопада 1979 р.):

Мій фах я відбуваю в одному видавництві, де я перечитую романи і манускрипти, переслані незнайомими або людьми, яких я вже знаю. Ті романи забирають мені більшість часу...

Писання повинно бути наче ключ до життя або перепустка. Персонажі моїх романів це люди, з якими я стикаюся кожного дня на вулиці. На вулиці одного великого міста. Я завжди відмовлявся жити в квартирі, де немає вікна на вулицю. Щоб заснути, мені потрібні люди, не важить, чи вони пішохідці чи їздять автами. Ці люди, ці перехожі, мене не бачать, але я відчуваю потребу приклеїти до їхніх облич якийсь роман.

Вони ні про що не здогадуються, це ясно. Бо як вони можуть уявити собі, що, власне, я проводжу моє життя з ними, не доторкаючися до них, не говорячи з ними? Коли ранком я всідаю в автобус на Севр-Лекурб, я їх віднаходжу. Вони сидять або стоять, і в кожного з них у голові і в серці — книжка. Досить віддати їм дрібку уваги. Кожен з їхніх рухів промовляє...

Дивно, що ніхто з журі не ставив кандидатури Маргеріти Юрсенар (Yourcenar), яка хоч живе десь тридцять років у США в штаті Мейн, пише по-французьки, і то твори першорядної ваги. "Мемуари Адріяна", "Твір у чорному", "Під знаком ласки" (саме йде фільм у Парижі), та трилогія — з якої два томи вже з'явилися: "Молитовні спогади" і "Архіви півночі". Недавно вийшла її антологія кількох грецьких поетів, майстерно перекладених. Її

твори вимагають окремого обговорення, докладнішої характеристики автора. Бо Юрсенар не звичайний романіст з першорядним стилем, вона — ерудит у всьому, що вона заторкує. Є поголоска, що вона буде чи не першою жінкою, яку прийме під крила своєї бані французька Академія*. Може саме з цієї причини французьке радіо провело цієї весни з авторкою серію розмов, висилаючи на острів Mont-Desert, де вона живе, такого компетентного журналіста, як Жак Шансель, а недавно французька телевізія провела зустріч з авторкою в пересиланні "Апострофи". Її місце у французькій літературі виняткове. Її "відкриття" та запрозентування широкій публіці особливо побажане, зваживши, що Франція втратила останніми роками низку поважних письменників, а світила й авторитети в літературі конечні.

Париж, хоч засипаний і, могло б здаватися, приголомшений кількістю видань, не випускає з рук керма, пересіваючи крізь сито видавництв, журі, нагород надто багатий і часто засмічений урожай. За тим процесом слідкує вся поважніша преса, подаючи сторінки з уривками творів, радіо і телевізія влаштовують зустрічі та дискусії. Що саме вибере читач, це вже його справа. Йому лишається перечитати, порівняти, передумати...

А під кінець, тягне поставити запит: а де хоч би одна літературна нагорода в нас? (конкурси це інша справа). Скільки людей читає хоч би вибрані твори? Хто за тим слідкує? Чи є про це хоч уявні статистичні дані? Було б цікаво знати.

*Коли стаття М. Калитовської була вже в друку, надійшла вістка, що Маргеріт Юрсенар обрано до французької Академії 6 березня ц. р. Ред.

Літературна спадщина Симона Петлюри

СИМОН ПЕТЛЮРА: СТАТТІ, ЛИСТИ, ДОКУМЕНТИ, т. 2. Нью-Йорк (Українська Вільна Академія Наук у США, Бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі), 1979. Редакційна колегія: Т. Гунчак, Л. Дражевська, П. Йосипшин, Н. Лівидька-Холодна, С. Ріпецький. Видавничий комітет: митрополит Мстислав, голова; члени: В. Біляїв, М. Волосевич, Л. Дражевська, І. Замша, М. Липовецький, У Любович, О. Оглоблин, І. Паливода, Г. Янішевська.

Видання другого тому статей, листів і меншої, ніж у першому томі, кількості документів, доповнює подібні матеріали, видані у 1956 році, а разом ілюструє слабості та сили українців поза Україною. Слабості, бо далеко зручнішим було б у 1956 році видати два томи писаної спадщини Петлюри разом, додержуючися хронологічного порядку матеріалу, але невідрадні фінансові обставини — подібні до тих, з якими боровся Петлюра, — примусили розбити матеріал на дві частини, які одна одну доповнюють. З другого боку, сам факт появи книжки свідчить про впертість редакційної колегії в доброму та вміння комітету здобути фінансову допомогу у своєму корисному ділі — хоч кілька членів таки не дочекалися книги.

Охайну, старанно видану (з дуже малою кількістю друкарських помилок), з мінімумом редакторських приміток та пояснень книжку треба радісно привітати. Серед різномірних брошур та принагідних збірок вона ціхується солідністю матеріалу та актуальністю тем. Книжка потрібна всім, хто цікавиться новітньою історією України, але вона цікава і загальному читачеві, який хоче обізнатися на політичних процесах України та еміграції.

Цей том (як і попередній) має потрібне значення. Це, насамперед, цінний сирий матеріал для дослідників історії і суспільних наук. Статті, зібрані з журналів та газет, які можна роздобути лише з трудом, та документи, особливо з Бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі та Архіву УВАН у Нью-Йорку, подані в зручній і легко приступній формі. Для викладачів та студентів курсів, пов'язаних із Східною Європою, це велика прислуга.

Подруге, матеріал висвітлює публічну особу Симона Петлюри — саме Симона Петлюри, а не Головного Отамана — та його погляди на українські і еміграційні явища, як і на розвиток світових подій.

В додатку — тобто потрете — теми, які обговорював Петлюра і перед і після Визвольних Змагань, далі мають чільне місце у наших поточних дискусіях.

Другий том книжки виданий у ювілейний рік — Петлюра

народився 1879 року. Був на дев'ять років молодший за Леніна, того ж року, що Сталін. Хоч на Радянській Україні саме слово "Петлюрівщина" надає Петлюрі свого роду вождівство, а на еміграції шанування пам'яті Головного Отамана самим своїм шанувальним характером перетворює Петлюру-людину на Петлюру-символ і хоч, врешті, сам Петлюра розумів потребу символіки й харизми, на відміну від своїх російських відповідників він лишився вірним принципом демократії. Навіть тоді, коли він підкреслює безсумнівно важливу роль армії, політичний демократизм залишається ключовим елементом.

Принагідного читача зацікавлять менш знані риси Петлюри. Для читача на Заході не зайвими будуть ті статті, особливо передвоєнного періоду, з яких ясно пробивається суспільне обличчя Петлюри. Його прогресивні, щобільше, революційні погляди дають ще один доказ демократичного забарвлення українського національного руху та його Визвольних Змагань.

З другого боку, Петлюра, навіть перед 1914 роком, був не лише поміркований у своїх політичних концепціях, але виявляв зацікавлення нюансами конституційного процесу. Це зацікавлення, розом із зрозумінням важливості конституційного правопорядку, зростало в Петлюри. Так у "Слові" (Київ, 1907) він обговорює роль Державної Ради в російській імперії (ст. 107), а 1922 просить Романа Смаль-Стоцького перекласти німецьку конституцію "з необхідними поясненнями її та увагами" (ст. 528). Статті Петлюри в "Украинской жизни", журналі, що виходив у Москві під його редакцією для популяризації українського питання, також помірковані. Хоч Петлюра ясно здавав собі справу з сліпоти російських лібералів та взагалі прогресистів щодо прав українців та України і тратив терпець із Струве та компанією (і навіть з Донцовим), він виявляв це стримано.

До речі листи до Донцова з-перед 1914 р., друкovanі 1931 р. в "Літературно-науковому вістнику", дають найінтимніший портрет Петлюри-редактора, який вміє доброзичливо посміятись з труднощів та хиб. Петлюра-романтик виринає тільки в згадках про поезію Франка. "Я волів би, — писав Петлюра весною 1913 р. — щоб [Франко] нічого не написав з своїх учених розправ, так добре він знає чоловіка, так уміє відчутти рухи душі і вилити настроїв в чудесних, чарівних формах... Франко-учений убив Франка-поета, і я не знаю, чи то на добре вийшло" (ст. 205).

Книжка "Симон Петлюра: статті, листи, документи" повинна стати одним із посібників навчання українознавчих предметів. Середньо-шкільники, звикли вивчати історію в американських школах із першоджерел, а матеріал, поданий у цьому томі, особливо з Визвольних Змагань, зацікавить наших хлопців і дівчат своїм зв'язком із життям.

Петлюра завжди переймався скупістю нашого книжкового доробку. Перед Першою світовою війною він відкрито вболівав над

мізерною кількістю українських книжок, друківаних у російській імперії, а в 1920-их роках розробляв плян перекладання книжок для молоді і писання історичних праць для неї (ст. 507).

Хочемо того чи не хочемо, Петлюра реалістично характеризував економічну нерозвиненість України (тобто, за термінологією наших днів її колоніальний статус). Він підкреслював невідготованість інтелігенції України до творчої праці, відмінної від руху опору, та стихійний, а тим то і не стійкий характер українського націоналізму в період Визвольних Змагань. Досі не друківані погляди Петлюри на українські Визвольні Змагання та політичні процеси на Україні допоможуть загалові українського суспільства на Заході піти за куліси легкого шабльонового патріотизму, над яким Петлюра уболівав, але який його пережив.

Такі теми, як розкладання еміграції більшовиками, роля церкви в еміграції, роля емігрантів у можливості опору на Україні, потреба повсякденної праці серед народу, скликання з'їзду науковців на еміграції і врешті потреба єдності — ці теми також пережили Петлюру. Тим то і його статті та листи досі не втрачають актуальності.

Читача цієї збірки матеріялів боляче вдаряє мізерна фінансова ситуація Петлюри та його довілля включно з відчайним ужиттям філателістики як фінансової бази. Намагання Петлюри вдержати контакт з Україною часами успішні, а часами наївно-оптимістичні; вони вражають своїм трагізмом.

Петлюра не минав нагоди підкреслити потребу організованої праці. Статтю про Англію з 16 травня 1926 р. він закінчує:

Коли б українська нація в переломову хвилину своєї історії показала соту долю тої організованости, яку тепер манифестує англійська, то сьогодні Україна не була б у "соціалістичній" [лапки в оригіналі — М. Б.] неволі Московщини, а її робітники та селяни не були б рабами у московського Комінтерну.

(ст. 477, стаття з "Тризуба")

У збірнику не ретушується документів і не промовчується болісних моментів, особливо в Петлюриних аналізах поразки Визвольних Змагань. Само собою, знаходиться цікавий матеріял про Галичину та про польсько-українські переговори. Є кілька дуже важливих документів з українсько-єврейських взаємин. Ці документи сьогодні теж на часі. Є добрий, хоч не вповні вичерпний індекс., який охоплює обидва томи літературної спадщини Петлюри.

Це книжка матеріялів — трохи каменів до мозаїки історії України. Шкода, що не включено до неї біографії та аналізи постаті Петлюри та подій за його життя для орієнтації загальному читачеві. Так, для неофітів в українській проблематиці вона потребувала б вступу. Хоч, правду сказавши, вступи та загальні праці і так знайдуться. Вклад обговорюваного тому (і його попередника) в тому, що він

дозволяє йти глибше в проблематику новітньої історії України.

Цей том треба належно повітати та широко розповсюджувати.

Марта Богачевська

Наукові праці Михайла Драй-Хмари

Драй-Хмара. Михайло. З ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ.

Загальна редакція, вибір та упорядкування, примітки та коментарі Григорія Костюка. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто. 1979, 409 ст. ("Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Філологічна секція". Том СХСVII).

Збірник відкривається вступною статтею Григорія Костюка. Редактор зазначає, що збірник не охоплює всіх літературознавчих праць Драй-Хмари: деяких статей не пощастило знайти, деякі не надруковано через те, що вони мають вузько фаховий характер, а до того ж вони є в бібліотеках Заходу, а деякі не вміщено тому, що вони дублюють подібні своїм змістом праці. Збірник ділиться на три частини: в першій частині вміщено монографію Драй-Хмари "Леся Українка" (вперше надруковано окремою книжкою 1926 р. у Києві) і статті "Поема Лесі Українки «Віла-Посестра» на тлі сербського та українського епосу"; "«Бояриня» Лесі Українки"; "І. Франко і Леся Українка"; "Генеза Шевченкової поезії «У тієї Катерини хата на помості»". Усі ці праці раніше друкувалися в літературних і наукових журналах. Другий розділ охоплює такі праці: "Про чеський переклад поезій Павла Тичини"; "Нові матеріали до життєпису Василя Чумака", "Життя й творчість Максима Багдановіча"; "Рецензія на твори Багдановіча"; "Янка Купала"; "Сербські народні приповідки"; "Із 'звіту' акад. В. Перетца про працю М. Драй-Хмари «Інтермедії 1-ої половини XVIII ст.»" та інші праці з ділянки славістики. Ті праці, що раніше друкувалися в київських "Університетских Известиях" за 1912, 1913 і 1914 рр., подано в перекладі українською мовою (Н. П. Драй-Хмари). У третьому розділі надруковано чудом зацілілі уривки з щоденних записок Драй-Хмари та листи. У цьому ж розділі вперше надруковано докладну бібліографію поетичної й літературознавчої діяльності Драй-Хмари і про нього.

На початку книжки Костюк дав коротку характеристику наукової діяльності Драй-Хмари. У вступній частині вміщено також цінну й змістовну статтю дочки й дослідниці літературної творчості Драй-Хмари — Оксани Ашер "Портрет Михайла Драй-Хмари". Ця стаття подає багато невідомих досі фактів із біографії поета і літературознавця, дає яскравий портрет Драй-Хмари як талановитого поета, видатного науковця і невідступної незламної чесної людини, великого патріота, який у найтяжчих умовах свого каторжного життя в концтаборах на тяжкій невилічній праці не втратив своєї людської й національної гідності. "Непохитний з натури і сильний духом Драй-Хмара

був єдиним на процесі 'неоклясиків', що не заломився, не визнав себе винним, не зважаючи на всі моральні й фізичні тортури. Він нічого не сказав ні на себе, ні на інших... Мученицькою смертю загинув у розквіті своїх сил великий поет і вчений, та сила його духа залишилася несхореною", — такими словами малює Оксана Ашер свого незабутнього батька. Стаття Ашер та опубліковані в третьому розділі цієї книжки листи й уривки з щоденника Драй-Хмари справляють на читача надзвичайно сильне враження.

Для фахівців-літературознавців усі статті Драй-Хмари, вміщені в цьому збірнику, цікаві й цінні. Для читача-нефахівця, найбільший інтерес становлять перший і третій розділи збірника. Монографія про Лесю Українку, вперше надрукована в 1926 році, безперечно, не могла дати вичерпної характеристики творчості поетки, бо в той час багато творів Лесі Українки — зокрема ліричних поезій — не були опубліковані, невідомі були й численні її листи. Та монографія Драй-Хмари про Лесю Українку все ж не застаріла, надто в своїй аналітичній частині. Особливо цінна науково стаття Драй-Хмари про поему Лесі Українки "Бояриня". Радянські цензори викреслили цю поему з усіх видань творів Лесі Українки, після того як цей твір останній раз був опублікований у виданні "Книгоспілки" 1927-1930 рр. Отже "Бояриня" під заборонаю понад 50 років.

Велику наукову цінність становить ґрунтовна розвідка Драй-Хмари "Поема Лесі Українки «Віла-Посестра» на тлі сербського та українського епосу". Цю працю вперше опубліковано в "Записках Історично-філологічного відділу ВУАН", кн. XXIII (Київ, 1929). Драй-Хмара докладно з'ясує генезу твору, джерела, аналізує зв'язок поеми з сербським та українським народним епосом, відзначає запозичені й оригінальні мотиви, зокрема оригінальний трагічний фінал твору. Аналізуючи ідейний зв'язок поеми з іншими творами Лесі Українки, дослідник докладно з'ясує задум поетки та ідейний зміст твору. Треба також відзначити докладну й глибоку аналізу художніх особливостей поеми, поетичного стилю її, ритміки, строфіки, тропів, фігур, поетичної лексики, порівнянь, метафор і т. д. Закінчується ця солідна розвідка аналізою символізму "Віли-Посестри". Порівнюючи поему Лесі Українки з іншими її творами, Драй-Хмара зазначає спорідненість цієї поеми з тими творами, які Леся Українка написала впродовж 1900-их рр. "Сербський епос — це була тільки канва для Лесі Українки, на якій вишивала вона узори власної філософської думки".

У другому розділі інтерес для широкого читача становлять статті про Василя Чумака та про білоруського поета й літературознавця Максима Багдановіча.

Записники й листи Драй-Хмари (в 3-ьому розділі збірника) захоплять і фахівців і звичайних читачів. Супроводжувані докладними поясненнями й коментарями редактора збірника, ці матеріали дають багато нового не тільки для глибшого пізнання життя й творчості Драй-

Хмари, але також для глибшого ознайомлення з добою й літературним оточенням поета й літературознавця. Розпочливі листи з концентраційного табору смерті — Колими показують жакливі умови радянської каторги, що призвели до його тяжкої хвороби й передчасної смерті. Ці листи неможливо читати без глибокого хвилювання...

Цінна в цьому збірнику вперше публікована докладна бібліографія, що складається з таких розділів: 1. Оригінальні та перекладні поезії Михайла Драй-Хмари, 2. Літературознавчі праці Михайла Драй-Хмари, 3. Матеріяли про творчість і життя М. Драй-Хмари. Ще раз треба підкреслити великий вклад редактора в видання цього збірника. Його пояснення, примітки, коментарі мають велике значення для з'ясування окремих місць, для відтворення загальної атмосфери двадцятих років літературного оточення поета, а особливо для кращого й глибшого зрозуміння біографії і літературної та наукової творчості Драй-Хмари.

На жаль, у розділі "Листи М. Драй-Хмари" текст листа, датованого 2. VI. 1936 подано з трьома крапками на місці пропущених слів. На ст. 378, рядок одинадцятий згори — читаємо: "свідчень ... Марка Вороного". На місці трьох крапок повинно бути: "Зерова, Филиповича". На тій самій сторінці 14-ий рядок згори має такий вигляд: "стосунках (... мали нахабство брехати мені в очі)". Знову ж і тут соромливі крапки поставлено там, де мають бути слова: Зеров, Филипович. Цей лист повністю, без цензурних купюр, надруковано (з поясненнями Костюка) в "Сучасності", 1978, 11, ст. 45.

На 379 ст. у примітці 4 після слів "колишні друзі" поставлено три крапки. Та сама примітка в "Сучасності" виглядала так: "Немає сумніву, що М. Драй-Хмара розумів усю ту трагічну ситуацію, в яку потрапили його колишні друзі М. Зеров і П. Филипович". Таке цензурування тексту Драй-Хмари і примітки редактора — та ще й у науковому виданні НТШ — абсолютно шкідливе, нічим не виправдане, недозволене!

На 9-ій ст. в наслідок коректорської неуважності шість рядків примітки ч. 1 надруковано в основному тексті не там, де треба.

Із дрібних неточностей зазначимо, що на ст. 364, очевидно на підставі надрукованої 1930 р. автобіографії Олени Пчілки подано помилкову дату народження письменниці. Справді вона народилася не 17 липня, а 17 червня 1849 р. (див. П. Одарченко, "Метрика народження Олени Пчілки", — "Україна" (Париж), 1953, ч. 10, ст. 882).

У розділі "Бібліографія" подано, що рецензію Одарченка на вступну статтю Драй-Хмари до "Віли-Посестри" надруковано в 7-ому числі "Червоного шляху" 1927 р., — справді в ч. 12. Але поза тим примітки й коментарі складено з великою ерудицією й точністю.

Збірник статтів Драй-Хмари — одне з найцінніших видань, що вийшли в світ на еміграції за останні 50 років. Ця книжка, надрукована на доброму папері з прекрасним мистецьким оформленням Петра Холодного, буде окрасою кожної бібліотеки.

Петро Одарченко

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Наталія Лівницька-Холодна*: Перед останнім судом.
7 *Емма Андіївська*: Наумик і сатана.
22 Вірші з заслання та з-за ґрат: *Ірина Сенник, Семен Глузман, Степан Сапеляк*
30 *Іван К-ий*: Червоне і чорне.
46 *Юрій Лавріненко*: Рапсодія на 1933-ій і саможертву Хвильового.
68 *Аркадія Оленська-Петришина*: Три шкіци на мистецькі теми.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 72 *Іван Чорний*: Євген Коновалець. Риси образу.
79 *Альбертас Герутіс*: З історії українсько-литовських зв'язків.
89 *Леонід Плюц*: Конституювання нової класи (II).

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 104 *Франтішек Сільницький*: Однобічний Солженіцин.

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 109 *Петро Балей*: Коли ми вже станемо політичним народом?...

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 130 Польський самвидав про Симона Петлюру.
131 Заява громадського комітету українсько-єврейської співпраці.

ЖИТТЯ В ПАРИЖІ

- 133 *Марта Калитовська*: Під знаком літературних нагород.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 138 *Марта Богачевська*: Літературна спадщина Симона Петлюри.
141 *Петро Одарченко*: Наукові праці Михайла Драй-Хмари.

Адреси наших представників

- Австралія:** Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:** Dr. M. Wasyluk
Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-британія:** Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:** G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam
- Канада:** Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
- США:** G. Lopatynski
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüslikon
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 1062
141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника "СУЧАСНІСТЬ"

на 1980 рік

одно число: річно:

Австралія	2.75	26. — дол.
Австрія	40.—	400. — шил.
Англія	1.10	11. — фун.
Аргентина	1.500. —	15.000. — пез.
Бельгія	100. —	1.000. — б. фр.
Бразилія	10. —	100. — н. круз.
Венесуеля	3.25	30. — ам. дол.
Голландія	6.—	60. — гул.
Ізраїль	10. —	100. — із. ф.
Канада	3.25	30. — ам. дол.
Німеччина	5.—	50. — н. м.
США	3.25	30. — ам. дол.
Франція	12.—	120. — ф. фр.
Швейцарія	5.—	50. — ш. фр.
Швеція	12.—	120. — к.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 14. — ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Адреси для вилат: *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*
Hirschbergstr. 1, 8000 München 19

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

У ближчих числах "Сучасности" заплановано вмістити серед іншого такі матеріяли:

- нові поезії Емми Андіївської, Юрія Коломийця та Ліди Палій,
- "Магія Косинчиного слова" Докії Гуменної,
- "Фортепіян" Богдана Нижанківського,
- "Господар міста" Василя Барки,
- "Проект на академію Бродів" Юрія Тарнавського,
- "Відстань пізнання" Мойсея Фішбейна,
- "Гамлет проти Сталіна", спогади Івана Майстренка,
- статтю Алана Скеда "Шотландський націоналізм",
- статтю В. Гейла "Прага — дійсність і перспектива",
- статтю Г. Костюка "... що вгору йде...",
- статтю Богдана Рубчака "Меандрами Віри Вовк",
- статтю Валентини Маркаде "Український внесок до авангардного мистецтва ХХ ст.",
- статтю Богдана Бойчука "Відбуті і невідбуті зустрічі з Павлом Вірським",
- статтю Василя Витвицького "Свідчення Дмитра Шостаковича",
- статтю С. Процюка "Голод 1933 р. в новій радянській повісті",
- статтю Василя Маркуся "Спроба новітньої історії Закарпаття",
- "Без початку і без кінця" Івана Кошелівця,
- "Життя в Кельні" Ігоря Померанцева,
- "Мої друзі" Віри Вовк,
- "Спектр російської політичної думки в національному питанні", — статті та інтерв'ю О. Янева, Ол. Гінзбурга, С. Солдатова.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Hirschbergstr. 1
8000 München 19
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytskyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N.Y. 10001
USA